T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ANADOLU'DAKİ TÜRKMEN BEGLİKLERİ VE SELÇUKLU SİKKELERİNDEKİ ASTROLOJİK FİGÜRLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CAN KATMA

İSTANBUL 2021

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ANADOLU'DAKİ TÜRKMEN BEGLİKLERİ VE SELÇUKLU SİKKELERİNDEKİ ASTROLOJİK FİGÜRLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CAN KATMA

TEZ DANIŞMANI

M. SAİD POLAT

İSTANBUL 2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **II**
ÖZET ..... **IV**
ABSTRACT ..... **V**
KISALTMALAR ..... **VI**
GİRİŞ **1**
I. KAYNAKLAR 8
1. OĞUZLAR VE SELÇUKLULARDA ASTROLOJİ **17**
1.1. OĞUZLAR 17
1.2. SELÇUKLULAR VE TÜRKMEN BEGLİKLERİNDE ASTROLOJİ 22
2. GEZEGEN FİGÜRLÜ SİKKELER **29**
2.1. UTARİD 29
2.2. ZÜHRE 34
2.3. GÜNEŞ 38
2.4. MERİH 57
2.5. MÜŞTERÎ 70
3. ZODYAK FİGÜRLÜ SİKKELER **79**
3.1. CEVZA 79
3.2. SÜNBÜLE 87
3.3. ESED 89
3.4. KAVS 96
4. DİĞER YILDIZ FİGÜRLÜ SİKKELER **107**
4.1. EL-HAVVA VE EL-HAYYA 107
4.2. CEVZAHİR 108
4.3. KIRAN 110
SONUÇ **115**
BİBLİYOGRAFYA **118**

ÖNSÖZ

Tarihte herhangi bir dönemi ele aldığımızda, o dönemi anlayabilmek için coğrafi, içtimai, siyasal, sanatsal, inançsal ve iktisadi yönlerden incelememiz gerekir. Bunlardan biri eksik olduğunda ya da diğer unsurlar ile olan bağı irdelenmediğinde tarihi anlama konusunda sorunlar çıkar. Tarihin her döneminde yaşanan tarihi olaylar, bu unsurların olaylara şekil vermesi ile oluşmuştur. Günümüzde hâkim olan kültürel normlar, dünya görüşü veya görüşleri de tarihteki bu olayların ve unsurların sonucudur.

Bize göre bunlar arasında geçmiş tarihte diğer unsurları etkileme konusunda daha etkin olan bir yön vardır: inanç. Modern bilimden önce insanlar çevrelerindeki gerçekliği inançları ile yorumluyorlardı. O zaman bu insanları anlayabilmek için inanç dünyalarını anlamak gerekir. Bu durumu göz önünde bulundurarak Türkiye tarihini inceleyecek olursak, işe Türkiye Selçukluları ve Türkmen begliklerinden başlamamız gerekir. Farklı yönleri ile onların dünyasını anlamak arkalarından gelen dönemleri anlamamız için şarttır.

Selçuklular ve Türkmen beglikleri siyasi yönden çok iyi, siyasi yön kadar olmasa da içtimai ve iktisadi yönlerden de incelenmiştir. Bununla birlikte kültürel ve inançsal yönler diğer çalışmaların gerisinde kalmıştır. Bunun sebebi yazılı eserlerde bu yönleri incelemek için gerekli olan malzemenin az olması olabilir. Bu yüzden biz bu tezde astrolojik figürlü sikkeleri ele alıp, yazılı eserlerle karşılaştırarak dönemin inançlarının bir kısmını anlamaya çalıştık.

Hazırladığım bu ilk akademik metnin oluşmasında direk ya da dolaylı olarak yardımı dokunmuş olan herkese teşekkür etmeliyim. Öncelikle beni yetiştiren ve tez süreci boyunca manevi destek olan aileme teşekkür ederim.

Öğrencisi bulunduğum Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Bölümü'nün akademik kadrosuna ve özelikle verdiği derslerde nümizmatiğe olan ilgiyi uyandıran ve araştırmalarım esnasında bazı eserleri bulmama yardımcı olan Doç. Dr. Sadi S. Kucur'a teşekkür ederim.

Verdikleri burs aracılığı ile bu tezin oluşmasına maddi destek sağlayan Türkpetrol Vakfı'na teşekkür ederim.

Lisans döneminden itibaren sorduğum her soruya zaman ayırıp hoşgörü ile cevaplayan, tez sürecinde sabrını benden esirgemeyen, değerli tez danışmanım Prof. Dr. M. Said Polat'a müteşekkirim.

ÖZET

XI. yüzyılda, Türkmen boyları büyük bir göç dalgası ile Anadolu'ya göç etmiş ve burada yeni siyasi teşekküller oluşturmuşlardır. Bu ilk göç dalgasından sonra oluşan siyasi teşekküller kendi hakimiyet sahalarında sikkeler bastırmış, bu sikkelerin üzerinde Hellen, Roma-Bizans, Sasani ve İslam sikkelerinde görülen muhtelif figürler kullanılmıştır. Bu figürlerden önemli bir kısmı astrolojik anlamlara sahiptir. Türkmenlerin o dönemdeki inançlarını yansıtması bakımından önemli olan bu sikkelerdeki figürlerin anlamları ve kökenleri bu tezde incelenmiştir.

Bu tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Oğuzlar/Türkmenler arasındaki astrolojik inançları ve Selçuklu hanedanının astroloji ile olan ilişkisi ele alınmıştır.

İkinci bölümde, birinci bölümdeki bilgilerin ışığında ve o dönemde mevcut olan astrolojik figürler üzerine yazılmış eserlerdeki bilgilerden yararlanarak, seyyare figürlü sikkeler incelenmiş ve anlamları açıklanmıştır. Anadolu'da yaşayan Harranîler'in bu astrolojik inançlara etkisi gösterilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Zodyak burçlarının figürleri aynı şekilde açıklanmıştır.

Dördüncü bölümde ne gezegen ne de Zodyak burçlarından olmayan gök cisim ve olayları ile alakalı sikkeler gösterilmiştir

Hususi olarak bu figürlerin hangi spesifik gök olayını anlattığı ve sikkeler üzerinde bu tılsımlı figürlerin neden kullanıldığı, astrolojik figürlü sikkelerin farklı tipleri ele alınarak gösterilmiştir.

Anahtar Kelime: Astrolojik Figürler, Sikkeler, Selçuklular, Türkmenler

ABSTRACT

In 11th century, Turkmen tribes migrated to Anatolia with a big immigration wave and in there they formed new political organisations. These political entities minted coins in their domains and on these coins various Hellen, Roman-Byzantine, Sassanid and Islamic figures was used. Some of these figures have astrological meanings. The meanings and origins of the figures on these coins, which are important in terms of reflecting the beliefs about astrology among Turkmens, have been examined in this thesis.

This thesis consists of four chapter. In the first chapter, the astrological beliefs among Oghuzs/Turkmens and the relation between Seljuk dynasty and astrology are discussed.

In the second chapter, in the light of the information in the first chapter and using the information in the Works written on the astrological figures available at that time, the planetary figured coins were examined and their meanings were explained. The influence of the Harranians living in Anatolia on these astrological beliefs has been shown.

In the third chapter, the figugers of the zodiac signs are explained in the same way.

In the fourth chapter, coins related to celestial bodies and events that are neither planet nor zodiac signs are shown and examined.

In particular, it has been shown which specific celestial events these figures represent and why these talismanic figures was used on coins, by considering different types of coins with astrological figures.

Key Words: Astrological Figures, Coin, Seljukids, Turkmen Begliks

KISALTMALAR

Bkz: Bakınız

Çev: Çevirmen

DİA: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ER: The Encyclopedia of Religions

Haz: Hazırlayan

JHS: Journal of History Studies

TAED: Atatürk Üniversitesi Türk Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

TKİD: Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

TDİD: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi

GİRİŞ

Türkmenler, XI. asrın başından itibaren Anadolu'ya göç etmeye başlamışlar, 1071'deki Malazgirt Muharebesi'nden sonra bu süreç hızlanmıştı. Bu göçlerin sonucunda Anadolu'da Türkmen beglikleri ve Anadolu Selçuklu Devleti ortaya çıkmıştır. Bu tezde ortaya çıkan bu siyasi teşekküllerin liderleri adına darp edilen sikkelerdeki astrolojik figürler ele alınacaktır.

Malazgirt Muharebesi'nden hemen sonra beglikler oluşmaya başlamıştır. İlk olarak Saltuklular, 1071'de merkezi Erzurum olmak üzere kurulmuştur. Erzurum haricinde Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Micingerd, Koçmaz gibi yerler bu begliğin hakimiyeti altında idi.[1] Her ne kadar bazı kaynaklar Mengüceklileri 1071 kurulan bir beglik olarak gösterse de bu beglik muhtemelen 1080' de gelen göç dalgasının sonucunda Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar'ı içine alacak şekilde kurulmuştur.[2] Sultan Alp Arslan'ın ölümü ile serbest kalan Kutalmışoğulları, ilk önce Suriye'ye yönelmişler[3], ancak o bölgede başarı gösterememişler, ardından Kutalmışoğlu Süleyman ise Anadolu'ya geçerek önce Konya'yı, ardından 1075'te İznik'i Bizanslılar' dan alarak Anadolu Selçukluları'nın temellerini atmıştır.[4] Dânişmendliler ise 1085' te kurulmuş, Sivas, Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri ve Çorum gibi şehirleri hakimiyetleri altına almışlardır.[5] Artuklular' ın bir beglik olarak ortaya çıkması XII. Asrın başına denk gelir. Hısnıkeyfâ, Mardin ve Harput merkez olmak üzere üç kola ayrılmışlardır.[6]

Bu beglikler ve Anadolu Selçukluları darp ettirdikleri sikkelerde Hristiyan figürlerinden, Hellen, Roma-Bizans ve Sâsânî imparatorlarının suretlerine kadar pek çok değişik figür kullanmışlardır. Sikkelere baktığımızda kendi dönemlerini ele alan başlı başına bir kaynakla karşılaşmış oluruz, dönemin iktisadını, inançlarını, dilini yansıtan bir ayna görevi görürler. Elbette yeni ortaya çıkan siyasi teşekküllerin mevcut ekonomik düzeni korumak ya da ekonomik düzeni ihdas etmek için, sikkelerde eskiden kullanılan

[1] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013, 19.
[2] Turan, *Doğu Anadolu,* 71-3.
[3] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 2018, 77-80.
[4] Turan, *Türkiye*, 84.
[5] Turan, *Türkiye,* 141-2.
[6] Turan, *Doğu Anadolu,* 147.

figürleri kullanmış olmaları tabii bir durumdur. Bu figürlü sikkelerden tip ve özellikleri bakımından ayrılan grup astrolojik figürlü sikkelerdir.

Astrolojik figürlü sikkeleri anlayabilmemiz için ilk olarak astrolojinin ne olduğunu ve astrolojide nasıl bir evren tasavvur edildiğini anlamamız gerekir. Astroloji dediğimizde bugün televizyonlarda ve çeşitli medya araçlarında gördüğümüz astrolojiyi kastetmediğimizi belirtmek isterim. Klasik astroloji bugünkü astrolojiden oldukça farklıdır. Bugünkü astrolojide mevcut olan Neptün, Uranüs, Plüton gibi gezegenler klasik astrolojide bilinmez. Doğal olarak bu gezegenleri veya günümüzde bildiğimiz ve astrolojiye dahil edilen diğer cüce gezegenlerin yorumları klasik astrolojide mevcut değildir.

Kısaca astrolojinin tarihine değinecek olursak, astrolojiye olan inanç Mezopotamya'da oldukça erken başlamıştır. Astroloji, hepatoskopinin[7] ve benzeri kehanet sistemlerinin aksine bir soruya yönelik cevap aramaktan ziyade bizzat tanrıların gökteki cisimler aracılığı ile kendi isteklerini ve iradelerini bildirebilecekleri inancı çerçevesinde doğmuştur. Bu dönemde gökten gelen işaretler genel olarak kralla ilgili olarak görülmüştür.[8] Geç Babil dönemine gelindiğinde, astroloji artık sadece kralla alakalı değildir, halkın her kesimine hitap eder bir hüviyet kazanmıştı. Bu dönemde yılın başlangıcında yıldızların konumuna bakarak yılın nasıl geçeceği, hava durumunun nasıl olacağına dair yorumlar yapılıyordu. Astroloji daha sonra Mısırlılara geçmiştir.[9] M.Ö. V. asra gelindiğinde artık insanların doğum haritaları dahi çıkartılmaya başlanmıştı.[10] Sistemli bir astrolojinin ortaya çıkması ise muhtemelen M.Ö. II. asırda Yunanlar arasında olmuştur.[11] Astrolojinin astrolatriden(yıldızlara tapma) ayrılması da bu dönemde gerçekleşmiştir, fakat astrolojinin doğuda olan kökleri unutulmamış ve astroloji ile uğraşanlara Chaldean (Keldani) denmiştir, zira doğuda yıldız tapımı çok geç dönemlere kadar devam etmiştir.[12] Klasik astrolojinin Aristocu evren anlayışı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre evrenin merkezinde yeryüzü vardır, onun üstünde yedi gezegen, bu gezegenlerin üzerinde ise on iki Zodyak burcu bulunmaktadır.[13] Bu anlayış ve görüşler

[7] Hepatoskopi, koyun, keçi ve sığır gibi hayvanların karaciğerlerini inceleyerek yapılan kehanet türü.
[8] David Pingree, *From Astral Omens to Astrology: From Babylon to Binaker,* Roma 1997, 11.
[9] Titus Burckhardt, *Muhyiddin İbn Arabî'nin Mistik Astrolojisi,* Ankara 2018, 10.
[10] Pingree, 19-20.
[11] Pingree, 21.
[12] Ioan P. Couliano, "Astrology", *ER*, 472.
[13] Pingree, 26-7.

daha sonra Yunanca, Süryânîce ve Pehlevice'den yapılan çeviriler aracılığı ile İslam dünyasına geçmiştir.

İslam'ın gündelik (namaz saatlerinin belirlenmesi) ve yıllık (Ramazan'ın ve bayramların belirlenmesi) veya konum belirleme (inşa edilen mescidlerin kıblesinin belirlenmesi) gibi ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için, İslam'ın erken döneminden itibaren astronomik ve astrolojik çalışmalar gelişmeye başlamıştır. Ebu Ma'şer el-Belhî (M. 787-886), Yunan astrolojisinin İslam dünyasına aktarılmasında öncülük etmiştir.[14] Tabii burada astronominin modern dönemde kabul edilen ve astrolojiden tamamen ayrılan bir bilim olduğunu belirteceğiz, fakat o dönem için bu iki disiplin arasındaki ayrımın tam anlamı ile oluştuğu söylenemez. Astronomi ve astroloji, aynı çatı altındadır. Astronomi için kullanılan ilm-i nücûm terimi, astroloji içinde kullanılır. Farabî'nin verdiği bilgiye göre bu isimde iki ilim vardır, bugünkü hali ile ilm-i ahkâm-ı nücûm astrolojiyi, ilm-i nücûm-i ta'lîmî ise astronomiyi karşılar.[15] Ebû Ma'şer el-Belhî ilm-i ahkâm-ı nücûmu (astroloji) eserinde "yıldızların belirli bir zamandaki hareketlerinin kuvvetinin o zaman ve belirli bir gelecek zaman için neyi belirttiğinin bilgisi"[16], müneccimi ise "yıldızların durumlarını ve onların ifade ettiğini bilen ve bunların sonucunda belirtilen zamanda ya da gelecekte belirli bir zamanda ne olacağını bildiren kişi"[17] olarak tanımlar.

Ebu Ma'şer el-Belhî'nin de hocası olan astrolojinin en büyük savunucularından biri olmasına rağmen astroloji ile gündeme gelmeyen bir isim vardır: el-Kindî (ö. 866?).[18] El-Kindî'nın astroloji konusunda pek çok eseri vardır. Mahmud Kaya kendi eserinde astroloji başlığı altında el-Kindî'nin astroloji ile ilgili on üç eserini sayar, fakat meteoroloji, kehanet gibi başlıklar altında da astroloji ile ilgili eserleri mevcuttur.[19]

İbn Sîna ve Farabî gibi alimler astrolojiye yönelik eleştiriler yapmışlardır, fakat bu eleştiri astrolojinin tamamen reddinden ziyade yıldızların hareketlerinin çok karmaşık olmasından dolayı çıkarımlarda bulunulamayacağı yönündedir. Bu açıdan astrolojinin

[14] Burckhardt, 10.
[15] Tevfik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *DİA*, XXII, 124-6.
[16] Bu eser Keiji Yamamoto ve Charles Burnett'in İngilizce'ye yaptığı çeviri vasıtası ile kullanılmıştır bkz. Abu Ma'sar, *The Great Introduction to Astrology*, çev. Keiji Yamamoto-Charles Burnett, Leiden 2019, 232-3
[17] Abu Ma'sar, 234-5.
[18] Mahmud Kaya, "Kindî, Ya'kub b. İshak", *DİA*, XXVI, 41-58.
[19] Mahmud Kaya, *Felsefî Risaleler:Kindî,* İstanbul 2015, 101-03, 109.

belirli yönleri reddedilse dahi genel olarak kabul ediliyordu.[20] Özellikle yapılacak işler için uğurlu günlerin belirlenmesi, astrolojinin kabul gören popüler yönlerinden biriydi.[21]

Kısaca ele alacağımız döneme kadar astroloji hakkında bilgi verdiğimize göre bir de o dönemdeki evren tasavvuruna değinmemiz gerekir. Aristocu evren tasavvuruna göre evren Ay-üstü ve Ay-altı olarak ikiye ayrılır, Ay-üstü evren esirden, Ay-altı ise dört unsurdan oluşur.[22] Dört unsur ya da dört element olarak bilinen hava, su, toprak ve ateşten oluşan arz evrenin merkezindedir. Arzın üzerinde çok katlı, halka şeklinde felekler vardır. Bu felekler dokuz katlıdır. En dış feleği yıldızsız Atlas feleği oluşturur, doğudan batıya doğru döner, diğer sekiz felek onun aksi yönünde döner. Sekizinci felek, Zat'ül-buruç'tur, Zodyak burçları gibi yıldızlar burada bulunur, burada bulunan yıldızlara sabite veya sabiteler denir. Hamel-Koç, Sevr-Boğa, Cevza-İkizler, Seretan-Yengeç, Esed-Aslan, Sünbüle-Başak, Mizan-Terazi, Akreb-Akrep, Kavs-Yay, Cedi-Oğlak, Delv-Kova, Hut-Balık burçları hep bu kattadır. Yedinci katta Zühal, altıncı katta Müşteri, beşinci katta Mirrih, dördüncü katta Güneş, üçüncü katta Zühre, ikinci katta Utarid, birinci katta ise Ay vardır.[23] Bunların her birinin Zodyak burçlarında Batı'da domicilia, İslam dünyasında beyt denilen evleri vardır. Satürn-Zühal Cedi ve Delv'i, Müşteri-Jüpiter Kavs ve Hut'u, Merih-Mars Hamel ve Akreb'i, Güneş Esed'i, Zühre-Venüs Sevr ve Mizan'ı, Utarid-Merkür Cevza ve Sünbüle'yi, Kamer-Ay Seretan'ı ev olarak kullanır. Gezegenlerin evleri haricinde bir de Batı'da exaltatio, İslam dünyasında şeref denilen yükseldikleri, yönettikleri nokta vardır. Bunlar Güneş için Hamel-Koç'un 19. derecesi, Ay için Sevr-Boğa'nın 3. derecesi, Zuhal için Mizan-Terazi'nin 20. veya 21. derecesi, Müşteri için Seretan-Yengeç'in 15. derecesi, Merih için Cedi-Oğlak'ın 28. derecesi, Zühre için Hut-Balık'ın 27. derecesi, Utarid için Sünbüle-Başak'ın 15. derecesidir. Bu gezegenlerin her biri yönettikleri burçlara geldiklerinde en parlak noktalarına gelmiş olurlar bu yüzden uğurlu kabul edilirler, buna halk arasında eşref saati denir. Burçların her biri kendi içlerinde on derecelik, dekan denilen bölümlere ayrılır. Bir burcun üç dekanı vardır, Zodyak burçlarının derecelerinin toplamı üç

[20] Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 2016, 37.
[21] Sayılı, 39-40.
[22] Burckhardt, 20.
[23] Mahmûd-ı Şebüsterî, 41-3.

yüz altmıştır.[24] Zodyak burçlarının haricinde Ay'ında yirmi sekiz menzilinin bulunduğuna inanılır.[25] Bu menzillerin her birinin bir adı ve anlamı vardır. Yirmi sekiz menzilin her biri Arap alfabesindeki bir harf ile de bağlantılıdır.[26] Ay, her gün doğuya doğru biraz daha ilerler, bu yüzden ay her gün 52 dakika geç batar ve ekliptik dairesini iki noktada keser, bu noktalara düğüm denir.[27]

Yedi gezegenin göklerde etkilediği ve yönettiği burçlar haricinde yeryüzünde yönettiği yerler, günler ve renkler de mevcuttur. Bu anlayışı göre arzı el-Muhit adlı bir deniz sarar, suların çekildiği yerlerin dörtte biri iskana ve yaşamaya elverişlidir. Bu yaşamaya elverişli yerler de yedi bölgeye ayrılır, bunlara yedi iklim denir.[28] Bu iklimlerin her birini ve haftanın yedi gününü de gezegenler yönetir. el-Kabîsî'nin (ö. 380/990) *el-Medhal ilâ sınâ'ati ahkâmi'n-nücûm'*unda[29] bunlar birinci gün (pazar), ülkelerden Semerkand, Horasan, Fars, Rum, renklerden transparan olanlar Güneş'in, ikinci gün (pazartesi), ülkelerden Türk ülkeleri Gilan, Ermenistan ve Deylem, renklerden sarı Ay'ın, üçüncü gün (salı), ülkelerden Şam (Suriye), batıya kadar tüm Rum ülkesi ve Türklerin toprakları, renklerden kırmızı Merih'in, dördüncü gün (çarşamba), ülkelerden Deylem, Mekran, Tibet, güney ve tüm Hindistan, renklerden gök mavisi Utarid'in, beşinci gün (perşembe), ülkelerden Irak, Babil, Isfahan, Farsistan, Ktesifon, Ahvaz ve Roma, renklerden yeşil Müşteri'nin, altıncı gün (cuma), ülkelerden Hicaz, Yemen, güney ve tüm Arap toprakları, renklerden beyaz Zühre'nin, yedinci gün (cumartesi), ülkelerden Hind, Sind, Habeş ülkelerinin tamamı ve dağları, renklerden siyah Zühal'indir.[30] Mes'udî (ö.345/956) ise *Mürûcü'z-zeheb*[31] adlı eserinde günleri belirtmeden yedi iklimi ve bunların gezegenlere dağılımını şu şekilde verir, birinci iklimin bölgeleri Horasan, Fars, Ahvaz, Musul, Cibal'den oluşan Babil, burçları Kavs ve Hamel, yıldızı Müşteri'dir, ikinci iklimin bölgeleri Sind, Hind ve Sudan, burcu Cedi, yıldızı Zühal'dir, üçüncü iklimin bölgeleri

[24] Bu çalışmada el-Kabîsî'nin Charles Burnett, Keiji Yamamoto, Michio Yano'nun neşri ve İngilizce'ye çevirisi kullanılmıştır bkz. Al-Qabisi, *The Introduction to Astrology,* çev. Charles Burnett-Keiji Yamamoto-Michio Yano, Londra-Torino 2004, 28-31; Willy Hartner, "The Pseudoplanetary Nodes of The Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies", *Ars Islamica*, V/2, (1938), 116-119.
[25] Mahmûd-ı Şebüsterî, 42.
[26] Burckhardt, 55.
[27] Burckhardt, 13.
[28] Gülşehrî, *Gülşehrî ve Felekname,* çev. Saadettin Kocatürk, Ankara 1982, 86.
[29] Müellif ve eseri için bkz. Cemil Akpınar, "Kabîsî", *DİA*, XXIV, 39-41.
[30] Al-Qabisi, 62-85.
[31] Müellif ve eseri için bkz. Casim Avcı, "Mes'ûdî", *DİA,* XXIX, 353-55.

Mekke, Medine, Yemen, Taif, Hicaz, burcu Akreb, yıldızı Zühre'dir, dördüncü iklimin bölgeleri İfrikiye, Berber, Endülüs ve bunların arasındaki yerler, burcu Cevza, yıldızı Utarid'dir, beşinci iklimin bölgeleri Şam (Suriye), Rum ve el-Cezire, burcu Delv, yıldızı Ay'dır, altıncı iklimin bölgeleri Türkler, Hazarlar, Deylemliler ve Sakalibelerin toprakları, burcu Seretan, yıldızı Merih'dir, yedinci iklimin bölgeleri Delhi ve Çin, burcu Mizan, yıldızı Güneş'tir.[32]

Bunların dışında gezegenlerin ilişkili görüldüğü peygamberler dahi vardır. Hz. İbrahim, Zühal ile, Hz. Musa, Müşteri ile, Hz. Harun, Merih ile, Hz. İdris, Güneş ile, Hz. Yusuf, Zühre ile, Hz. İsa, Utarid ile, Hz. Âdem ise Ay ile ilişkilidir.[33]

Kısacası evrendeki her şey birbiri ile ilişkilidir, birbirini etkiler, bu etkilerin büyüğü göğün katlarından gelir. Burada astrolojinin bir diğer dalı devreye giriyor. Astrolojiye göre gezegenlerin uğurlu ve uğursuz zamanları ve etkileri bilinirse bunları engellemek için önlemler alınabilir. Dualar ve tılsımlar aracılığı ile istenilen şeyler elde edilebilir.

Tılsım, aktif kabul edilen gökcisimlerinin uygun zamanda pasif kabul edilen yeryüzündeki eşyaya nüfus etmesi ile oluşturulur. Tılsım yapılabilmesi için istenen işe uygun yıldızın doğru yerde olduğunu bilmek gerekir. Bu uğurlu ve uğursuz zamanları hesap edenlere saatî denir. Bu saatlerde yapılan tılsımlar çok farklı cinslerden olabilir. Harf ve rakamların, mübarek isimlerin türlü materyallerin üzerine yazılması ile oluşturulan vefkler veya uygun saatte istenilen işle ilgili figürlerin çizilmesi vasıtası ile yapılan heykeller. Türlü harf ve rakamların çeşitli şekillerde yazılması ile yapılan vefklerin en ünlüsü Gazzâlî'nin dahi eserinde bahsettiği "Beduh" vefkidir.[34] Heykel, burada günümüzde kullanılan plastik sanat manasına gelmez, bazı özel manalara sahip resimlerin, figürlerin çizilmesi aracılığı ile yapılan tılsımlara verilen isimdir. Bu tılsımlar insanları veya mekanları korumak, bir yere hayvanların girmesini engellemek ya da çekmek, yapılan işlerde başarılı olmak, doğa olaylarına müdahale etmek amacıyla yapılabilir.[35] Bazen ayna, tas, buhurdanlık gibi eşyaların üzerinde bu tip heykeller görebiliriz, bazen ise bir mekânı

[32] Burada sadece kıyaslamak amacıyla eserin özet çevirisinden yararlanılmıştır bkz. Mes'udî, *Murûc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2011, 72-3
[33] Burckhardt, 54.
[34] İmam Gazalî, *El-Munkızu min-ad-Dalal*, çev. Hilmi Güngör, İstanbul 1948, 72.
[35] İlyas Çelebi, "Tılsım", *DİA,* XLI, 91-4; Ali İhsan Öbek, "Bir Tür Muska Olarak *Heykel* Üzerine", *TKİD*, VII. (2002), 163-78.

veya şehri korumak amaçlı olduğunda şehrin surlarında, saraylarda, şehrin girişlerinde bu şekilde heykellerle karşılaşabiliriz. Bu tip tılsımlardan bir tanesi belki de en ünlüsü Bağdat'ta 1221 yılında halife tarafından inşa ettirilen Bab et-Tılasm'dır.[36] Bunlar haricinde gündelik hayatta nazarlık veya şans getirmesi niyetiyle kullanılan doğal maddelerden (deniz kabuğu, yarı-değerli mücevherat, hayvan kemik ya da kılları vs.) olan eşyalar da mevcuttur.

Her gezegen ve yıldızın kendine ait heykel figürleri vardır. Bir gezegenin bulunduğu yıldıza göre veya diğer gezegenler ile olan ilişkisine göre heykelde kullanılacak figürler değişmektedir. Normalde her gezegenin bulunduğu burçlardan dolayı en az on iki figürü vardır, fakat bulunduğu dereceden dolayı veya diğer gezegenlerin bulunduğu açılardan dolayı bu figürlerin sayısı oldukça artmakta ve çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan başka Ay'ın 28 menzilinin de kendilerine ait figürleri vardır. Buna göre istenilen etkiye uygun zamanda gezegenler doğru noktalarda bulunurken bu figürlerden biri bir materyal üzerine çizildiğinde istenilen şeyin olacağına inanılmaktadır.

Kaynaklarda bu etkinliklerin Sâbiîler kökenli olduğu belirtilir.[37] Sâbiîler olarak anılan ve yıldızlara taptığı da bilinen topluluk aslında Harrânîler'dir. Harrânîler isimlerini yaşadıkları Harran'dan alan ve Moğollar Harran şehrini yıkana kadar bölgede yaşamış dini topluluktur.[38] Bu topluluk yıldızlara ve yedi gezegene tapardı, bu yüzden İslam dünyasında yıldızlar ve gezegenler ile ilgili figürler onlarla ilişkili kabul edilir. Bu görüşü destekleyecek kanıtlarda mevcuttur. İslam dünyasında ünlü olmuş pek çok Harran kökenli astrolog vardır, El-Bettânî (M.858-929) bunlardan biridir, Rakka'da kişisel rasathanesinde gök cisimlerinin hareketlerini incelemiş ve pek çok eser vermiştir, *Zîcü's-Sâbiî* adlı eseri özellikle ilgi çekmektedir.[39] Bir diğeri kendisi de oğlu Sinan b. Sâbit'te müneccim olan Sâbit b. Kurre'dir.[40] Astroloji üzerine yazdığı eserlerin yanında Latince'ye *De Imaginibus* adı ile çevrilen, özellikle astrolojik figürlü tılsımlar üzerine bir eseri vardır.

Bize göre bu tezde ele alacağımız astrolojik figürlü sikkeler, burada kısaca değindiğimiz evren tasavvuru içerisinde anlam kazanan astrolojik tılsımlar gibidir. Astrolojik figürler içeren sikkeler ilk defa Anadolu'ya Türkmenlerin gelmesi ile ortaya

[36] Sara Kuehn, *The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art*, Leiden-Boston 2011, 124.
[37] Sayılı, 41.
[38] Şinasi Gündüz, "Harrânîler", *DİA*, XVI, 240-2.
[39] Sayılı, 96-7.
[40] İhsan Fazlıoğlu, "Sâbit b. Kurre", *DİA*, XXXV, 353-6.

çıkmamıştır, daha önce İran'da[41] ve hatta Çin ve Uygurlar arasında dahi bu tip astrolojik tılsım sikkelere rastlamaktayız.[42] Bu tip paralar hükümdara (veya Çinliler'de taşıyana) uğur getirmesi, onu muzaffer kılması için yapılmıştır, sikkeleri tek tek incelediğimizde bu durum ortaya çıkacaktır.

I. KAYNAKLAR

Türkmen sikkelerindeki figürler üzerine olan bu tezde pek çok kaynak eserden yararlanılmıştır. Bu kaynaklar Astroloji Eserleri, Coğrafya Eserleri ve Seyahatnameler, Tarih ve Tezkire Eserleri, Lügatler ve Çeşitli Eserler başlıkları altında kısaca eli alınacaktır.

Astroloji Eserleri

Tezde kullanılan astroloji eserleri genel olarak ortaçağda yazılmış olan *medhal* (herhangi bir ilme giriş niteliğinde bilgileri vermek amacıyla yazılmış olan eserler) tarzı eserlerdendir.

Bunların başında Ebu Ma'şer el-Belhi'nin (M. 787-886) yazdığı *el-Medhalü'l-kebir ilâ ilmi ahkâm'n-nücûm* gelir. Bu eser İslam dünyasında astroloji ile ilgilenen el-Kabîsî ve el-Bîrûnî gibi isimler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. İslam dünyasının o zamana kadar astroloji konusunda mevcut olan tüm terimlerini, uygulamalarını ve bilgisini aktarmaktadır. Bu eser ortaçağda Latince'ye ve Yunanca'ya çevrilmiştir. Fuat Sezgin tarafından Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının tıpkıbasımı yapılmış, [43] daha sonra Keiji Yamamoto ve Charles Burnett tarafından Arapça aslından yapılan İngilizce çevirisiyle birlikte Yunanca metin neşredilmiştir. Tezimizde astrolojinin sunduğu evren tasavvurunu aktarabilmek için bu esere başvurduk, eser bu konuda ayrıntılı bilgi vermekte ve ortaçağ astrolojisi için bir ansiklopedi görevi görmektedir.

Bu tarz eserler arasında önemli olanlardan biri Ebu's-Sekr Abdülaziz b. Osman b. Ali el-Kabîsî el-Mevsilî'nin yazdığı *el-Medhal ilâ sınâ'ati ahkâmi'n-nücûm'*dur. Bu eser Ebû Ma'şer'in eserinin etkisi altında kalınarak yazılmıştır ve tıpkı Ebû Ma'şer'in eseri gibi astroloji terimlerini ve ahkamını açıklar. Günümüze ikisi İbrani alfabesi ile yazılmış olan

[41] Edmond Drouin, "Les Symboles Astroloqiques Sur Les Monnaies de La Perse", tıpkıbasım. *Numismatics of Islamic World*, XLVI, 71-4.
[42] Edouard Chavannes, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi,* çev. Mustafa Daş, İstanbul 2020, 63-4; Ramazan Uykur, "Zengi Atabeglerinin Sikkelerinde Antik Türk Mitolojisinin İzleri: Kağanlık Simgesi Olarak Ay Kültü", *TDİD*, XVII, 1 (2017), 178-9.
[43] Muammer Dizer, "Ebû Ma'şer el-Belhî", *DİA,* X, 182-184.

yirmi beş Arapça elyazması ulaşmıştır. Latince çevirisi defalarca neşredilmiştir. Astrolojik ahkamlar ile ilgili en mühim eserdir.[44] Bu eser tezde Ebu Ma'şer el-Belhî'nin sunduğu evren tasavvurunun örneklendirilmesi için kullanılmıştır, nitekim El-Kabîsî, Ebu Ma'şer'in çalışmalarını takip eden bir müneccimdir.

El-Bîrûnî'nin *Kitâb et-tefhîm fî evâ'ili sınâ'ati't-tencim* adlı eseri de astroloji terimlerini açıklamak ve kendisinden önceki hataları düzeltmek amacıyla yazılmış bir eserdir. Kitap astroloji ile ilgili konuları soru-cevap formatında ele alarak açıklar. Günümüze biri Arapça, diğeri Farsça iki elyazması ulaşmıştır. R. Ramsay Wright eseri çevirisi ile neşretmiştir.[45] Hususi olarak her seyyarenin astrolojik figürlerini tarif etmesi ve kıran kavramını açıklaması bu eseri tez için değerli kılar.

Ya'kûb b. İshak El-Kindî, *Selase resail fi el-kevakib ve el-istihzar el-ervah* adlı eserinde seyyare figürlerinin her burçta aldığı şekilleri anlatır. Bu eser astrolojik tılsımları ve seyyarelerin gökteki konumuna göre ruh çağırmayı anlatır.[46] Eserde yer alan bazı astrolojik figür tarifleri, tezde ele alınan sikkelerdeki figürlerle uyumlu veya birebir aynıdır.

Son olarak Firdevsî-i Tâvil'in *Davet-name'*si cin çağırmayı, tılsım yazmayı ve bunlar için uygun zamanı belirleyebilmek için astrolojiyi anlatmaktadır. Eser M.1487 senesinde telif edilmiştir, fakat aslında eser kendisinden önce gelen ortaçağ'da yazılmış Arapça ve Farsça eserlerin çevirisidir.[47] Bu eser, hem kendisinden önceki eserlerin çevirisi olduğu için tezde ele aldığımız dönemle alakalı hem de sikkeler üzerinde yer alan figürlerin tılsımlı kuvvetlerine asırlar sonra dahi Türkler arasında ilginin devam ettiğini gösterdiği için, bu alanda yapılacak çalışmalar için mühim bir eserdir.

Coğrafya Eserleri ve Seyahatnameler

Oğuz Türkleri hakkında erken dönem için en önemli bilgileri, genelde tarih kitapları değil, seyahatnameler ve coğrafya eserleri verir. Coğrafya ve seyahat eserleri çokça etnografik ve tarihi malzeme içermektedir.

---

[44] Al-Qabisi, 1-2.

[45] Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed El-Bîrûnî, *Kitâb'üt-Tefhîm fî evâ'ili sınâ'ati't-tencîm,* bu eser Farsça ve Arapça versiyonları karşılaştırılarak yapılmış olan İngilizce çevirisi aracılığıyla kullanılmıştır bkz. Abu'l-Rayhan Muhammad Ibn Ahmad Al-Biruni, *The Book of Instruction in The Elements of The Art of Astrology,* çev.R. Ramsay Wright, Londra 1934.

[46] El-Kindî, *Selase resail fi'l kevakib ve'l-istihzar'el-ervah,* haz. Yusuf Yahya ve Hikmet Necib, *Al-Mawrid*, II, 163-200.

[47] Fatma Büyükkarcı, *Firdevsi-i Tavil and His Davetname,* Harvard University 1995, 9.

Oğuzlar için bu eserlerin en önemlilerinden biri *Hudûdü'l-âlem* adlı anonim eserdir. Bu kitap ilim dünyasına A. G. Toumansky vasıtası ile kazandırılmıştır. Eser M. 982-3 yılında telif edilmiştir. Günümüze tek elyazması ulaşabilmiş, 1930'da ilk defa neşredilmesi için hazırlanmış, fakat baskı bir yıl gecikse de üzerinde 1930 tarihi ile basılmıştır. V. Minorsky eseri İngilizce'ye çevirir ve 1937'de notlandırılmış ve açıklamalı haliyle tekrar neşredilir.[48] Oğuzların inançları hakkında çok kısa dahi olsa tez için önemli bilgiler içermektedir. Kamların görevleri, yaptığı işlerin anlaşılması için mühim bilgiler vermektedir.

İbn Fadlan'ın *er-Rıhle* adlı eseri Halife Muktedir tarafından Volga Bulgarları'na elçi olarak gönderildiği M. 921-922 senelerinde geçtiği ve gördüğü yerleri, o bölgelerin ahalisini ve adetlerini kısaca anlattığı bir eserdir. [49] İbn Fadlan, Volga'ya olan yolculuğunda Türklerin meskûn olduğu bölgelerden geçtiği için, kendisi Türk boyları hakkında oldukça değerli bilgiler sunmaktadır. Hususi olarak Oğuzlar hakkında verdiği tafsilat *Hudûdü'l-âlem*'deki bilgilerle uyumludur. Burada geçen bilgiler *Hudûdü'l-âlem*'den elde edilen bilgiler ile mukayese edilerek tezde Oğuzların inançlarını açıklamaya yardımcı olmuştur.

Mes'udî'nin *Mürûcü'z-zeheb* adlı eseri günümüzden bakıldığında ansiklopedik diye tabir edilebilir, nitekim kendisi eserinin bilinmesi gereken tüm ilimleri içerdiğini iddia eder. Bu eser hem tarih hem de coğrafya bilgisi içerir. M. 947 ve 956 yıllarında eserini iki defa gözden geçirdiği bilinmektedir, fakat günümüze daha küçük hacimli olan ilk versiyon ulaşmıştır. Pek çok neşri ve farklı dillere çevirileri mevcuttur.[50] Bu tezde coğrafi bölgelerin taksimi ve hangi iklimin hangi seyyareye denk geldiği konusunda bu eserden yararlanıldı. Bu amaçla kullanıldığı için Ahsen Batur'un özet çevirisi kullanıldı.

Şemseddîn Abdullah ibn Ebu Talib ed-Dımaşkî'nin *Nukbetu'd-dehr fî acâibi'l-berri ve'l-bahr* adlı dokuz kısımdan oluşmaktadır. Arapça metni August Ferdinand Mehren tarafından St. Petersburg'da 1866 yılında neşredilmiş ve 1874'te Mehren'in Fransızca'ya yaptığı çeviri Kopenhag'da yayımlanmıştır.[51] Bu eser tezde özellikle Harranîlerin

[48] *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı, İstanbul 2020, IX-XVII.
[49] İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018, VII.
[50] Casim Avcı, 353-55.
[51] Sadettin Ökten, "Şeyhürrabve Dımaşkî", *DİA,* IX, 273-4.

tapınakları ve ibadetleri hakkında verdiği bilgiler, tapınaklardaki heykel figürlerinin tarifi gibi verdiği çok mühim bilgilerden dolayı kullanılmıştır.

Lügatler

Bir topluluğu anlayabilmek için o topluluğun şeylere ne isim verdiğini ve nasıl ifade ettiğini bilmek elzemdir. Bu bakımdan herhangi bir topluluğun tarihini ele alırken o dönemin lügatleri çok mühim kaynaklar arasında sayılmalıdır.

Hiç şüphesiz Türkçe'nin mühim lügatlerinden biri Mahmûd el-Kâşgarî'nin *Dîvânü Lugâti't Türk'*üdür. Eser XI. asırda Bağdat'ta Karahanlı Hanedanı'na mensup Mahmûd el-Kâşgarî tarafından telif edilmiştir. Farklı Türk boyları arasında bulunarak toplanan, Türk lehçelerinin söz varlığı, bu eserde toplanmıştır. Ali Emîrî tarafından bulunan eser, Kilisli Rifat tarafından 1917-1919 yıllarında üç cilt halinde neşredilir. Eserin üzerinde Carl Brockelmann'da çalışır bir sözlükçe yayınlar, fakat yazım hataları ile eser başarılı değildir. Besim Atalay'ın Türkçe çevirisi (1939-1941), tıpkıbasımı (1942) ve dizini (1943) ile bir çığır açılır. Bu çalışmaların ardından bir diğer önemli çalışma Türkçe'nin etimoloğu Sir Gerard Clauson'dan gelir. Robert Dankoff ve James Kelly'nin çalışması (1983) İngilizce'de mevcut olan en iyi çalışmadır.[52] Bu lügatte verilen kelimeler, kam ve kamın görevleri ve yıldız isimleriyle ilgili konularda tezde kullanılmıştır. Lügatte verilen isimler ve anlamları sadece bu tez için değil, bu teze benzer yapılabilecek tüm tezler için önemli bir kaynaktır.

Bahşayiş Lügatı adlı eserin gerçek müellifi bilinmemektedir. Müstensihin ismi olan Bahşâyiş b. Çalıça'dan dolayı Bahşayiş Lügatı denmektedir. Eser Arapça-Farsça bir sözlüğe satır arası Oğuz Türkçesi kelimelerin eklenmesi ile oluşmuştur. Eserin kendisi M. 920 senesinde yazılmış olmakla birlikte Oğuz Türkçesi kelimelerin ne zaman eklendiği tam olarak bilinememektedir, fakat verilen kelimelerin arkaik yapısı ve *Dîvânü Lugâti't Türk'*te verilen bilgilerle uyumu, oldukça eski olduğuna işaret etmektedir. Eser on iki bölümden oluşup insan, anatomi, kozmografi, hayvanlar, bitkiler vs. pek çok konudaki kelimeleri tematik şekilde aktarır.[53] Bu eser, Oğuzların kozmografi bilgisini içermesi sebebiyle bu tez için çok önemli bir kaynaktır. Oğuzlar'ın seyyarelere, yıldızlara ve göğün katlarına

[52] Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti't Türk,* çev. Serap Tuba Yurteser ve Seçkin Erdi, İstanbul 2007, 5-6.
[53] Bahşayiş B. Çalıça, *Bahşayiş Lügatı,* haz. Fikret Turan, Ankara 2017, 12-17.

verdikleri isimlere bu eser sayesinde ulaşmaktayız. Nitekim Oğuzların şans tılsımı olarak kullandıkları eşyalar hakkında verdiği bilgi de bu tez açısından mühimdir.

Tarih ve Tezkire Eserleri

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhakî* adlı eseri Türkmenler ve Selçuklular ile ilgili XI. asrın başındaki hallerine dair bilgiler vermektedir. Esasen Gazneliler tarihini anlatan eser birçok ciltten oluşmasına rağmen günümüze M. 1030-1041 senelerini kapsayan ciltler ulaşmıştır. Maalesef eserin orijinal adı kayıp ciltlerden dolayı bilinmemektedir.[54] Müellif divan kâtibi olduğu ve Selçuklulara dair verdiği bilgilerin istihbarata dayalı olmasından dolayı eser çok mühimdir. Tuğrul Beg'in yanında bulunan müneccimden bahseden (nitekim müellif bu bilgiye Gazneli istihbaratı vasıtası ile ulaşmıştır) ilk eser olması bu eseri çalışmamız için önemli kılmaktadır.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtüz-zaman fî tarihi'l-âyan* adlı eserinin hem mufassal hem de muhtasar versiyonları mevcuttur. Eserin pek çok nüshası günümüze ulaşmış, bazı kısımları farklı dillere çevrilmiştir. Eser XIII. asırda yazılmakla birlikte kendisinden önceki yazarlardan alıntılar yaparak geniş tafsilat vermektedir. Burada ele alınan Selçuklularla ilgili kısımlar, Sabiî (Harranî) kökenli Garsunnime Muhammed b. Hilâl es-Sabî'nin *Uyûnü't-tevarih* adlı eserinden alıntılanmıştır.[55] Bu eser ile Sıbt İbnü'l-Cevzî, Beyhakî'de geçen Tuğrul Beg'in müneccimi ile ilgili bilgilere yenilerini katmakta ve Beyhakî'nin verdiği bilgileri dolaylı yoldan doğrulamaktadır. Tuğrul Beg'in hayatının ileri evrelerinde yanında hala bir müneccimin bulunduğunu bildirmesi, tezde işaret edildiği gibi müneccimlerin önemini gösterir.

Annesi bir müneccime olan İbn Bîbî'nin *Selçuknâme* olarak ünlenmiş *el-Evâmirü'l-alâ'iyye fî'l-umûri-l-alâ'iyye* adlı eseri Anadolu Selçukluları tarihi ile alakalı en mühim eserlerden biridir. Yazar bizzat yazdığı olayların şahidi olduğu için bize birinci elden bilgi sunmaktadır. Eser M. 1192-1280 yılları arasını kapsar. Kullandığı dilin ağır olmasından dolayı günümüze kadar çevirileri kısıtlı kalmıştır. Eserin muhtasarı daha önce *İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçukname'sinden* (1941) adı ile M. Nuri Gençosman tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Tam metin Necati Lugal ve Adnan Sadık Erzi tarafından üç cilt

[54] Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî,* çev. Necati Lügal, Ankara 2019, XI-XVII.
[55] Bu eserin Ali Sevim tarafından tercüme edilen Selçuklularla ilgili kısmından yararlanılmıştır bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarîhi'l-Âyân'da Selçuklular,* çev. Ali Sevim, Ankara 2011, 1-10.

halinde neşredilmeye çalışılmış, fakat birinci cildin neşrinden (1957) sonra Necati Lugal'ın vefatı üzerine devamı gelmemiştir. Selçukluların astrolojiye ve müneccimlere verdiği ehemmiyeti göstermesi açısından bu tez için mühim bir eserdir.[56]

Süryani bir din adamı olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri'nin *Tarih muhtasar'ed-düvel* adlı eseri, yazdığı *Makhtebhanuth zabhne* adlı Süryanice eserin bizzat kendisi tarafından yapılmış Arapça muhtasarıdır. Eser ilk olarak Edward Pococke tarafından Latince çevirisiyle birlikte neşredilmiş, ardından Antuan Salhanî tarafından 1890'da Beyrut'ta Arapça olarak neşredilmiştir. Eserin farklı dillere çevirileri mevcuttur, Moğollarla ilgili bölümü Şerafeddin Yaltkaya tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[57] Eserde II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile ilgili aktarılan anekdot sikkelerdeki figürlerin açıklanmasında kullanılmıştır.

Devletşah'ın *Tezkirtü'ş-şuarâ* adlı eseri mukaddime, yedi tabaka ve bir hatime olmak üzere dokuz bölümden oluşur. M. 1487'de tamamlanarak Ali Şîr Nevâî'ye sunulan bu eser şairlerin hayatları hakkında bilgiler ve şiirlerinden örnekler ihtiva eder. Kendisinden sonra yazılan tezkire eserlerini etkilemiştir. E. G. Browne'nun 1901'de Londra'da yaptığı neşir esas alınarak Necati Lugal tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[58] Müneccimlik yapan şairları tanıtması ve astroloji temalı şiirleri aktarması dönemin ruhunu daha iyi kavramaya yardımcı olur.

Niketas Khoniates, *Historia* adlı eserini XIII. asırda yazmıştır. Eser ilk defa Hieronymus Wolf tarafından M. 1557'de neşredilmiştir, günümüzde Immanuel Bekler tarafından yapılan neşr kullanılmaktadır. Latince dahil olmak üzere pek çok batı diline tercüme edilmiştir. Bizans-Selçuklu ilişkileri ve tarihi konusundaki ehemmiyetinden ötürü Fikret Işıltan tarafından, Franz Grabler'in yaptığı Almanca çevirinin bir kısmı Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[59] Eserde büyücülerle ilgili anlatılan anekdot astroloji-tılsım-sihir gibi konulara, Anadolu Selçukluları devrinde Bizans'ta da ilginin olduğunu göstermektedir.

Çeşitli Eserler

[56] El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme),* çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2020, IX-12.
[57] Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbri", *DİA,* XXI, 92-94.
[58] Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA,* IX, 244-5.
[59] Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri),* çev. Fikret Işıltan, Ankara 2020, IX-XI.

El-Bîrûnî'nin *el-Cemâhir fî ma'rifeti'l-cevâhir* adlı eseri M. 1043'te Gazneli Sultanı Mevdûd'a sunmak için yazmıştır. Eser sadece bir mineroloji ve maden kitabı değildir. Taşların her biri ele alınırken folklorik\etnografik bilgiler de aktarılmaktadır. Günümüze dört nüshası ulaşmıştır. Bunlardan Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'ndeki nüsha temel alınarak Emine Sonnur Özcan tarafından Türkçe'ye bir tercüme yapılmıştır.[60] Kitap taşlardan bahsederken Türklerin şans\koruyucu tılsım olarak kullandıkları bazı taşları bize tanıtmaktadır. Sikkelerdekine benzer olmasa dahi Türklerin bazı eşyaları talihli veya koruyucu kabul ettiğini göstermesi, tezin bağlamında ele alındığında anlamlı hale gelmektedir.

Ebü'l-İzz İsmâil b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin yazdığı *Kitâb fî ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye* otomatlar hakkındadır. Eser M. 1205 tarihinde Artuklu hükümdarı Nâsıreddin Mahmud'un isteği üzerine yazılıp, ona ithaf edilmiştir.[61] Bu eser minyatürlerde gösterilen otomatların üzerinde yer alan astrolojik figürlerden dolayı, bu teze konu olan sikkelerdeki figürler ile bağlantılıdır.

Yûsuf Has Hâcib'in bir siyasetname olarak yazdığı *Kutadgu Bilig* (M. 1069-1070), sadece hükümdara sunulan bir nasihatname olarak ele alınamaz. İçerisinde dönemin kozmografi bilgisi, insan davranışları, hastalık tedavisi vs. pek çok farklı bilgi içermektedir. Eserin biri Uygur, diğer ikisi Arap harfleriyle olmak üzere toplam üç nüshası günümüze ulaşmıştır. Reşit Rahmeti Arat tarafından neşredilmiş (1942-1943), ardından günümüz Türkçesi'ne kazandırılmıştır.[62] Eser bize Karahanlı Türklerinin kozmografi bilgisini sunması, seyyare ve yıldız isimlerini vermesi ve sarayda korunması gerekenler arasında müneccimleri saymasından dolayı çok mühim bir kaynaktır.

Nizamülmülk'ün yazdığı *Seyahatname* ise Sultan Melikşah'ın istediği üzerine M. 1086-1092 yılları arasında kaleme alınmıştır. Pek çok neşri yapılmış ve farklı dillere tercüme edilmiştir. Günümüz Türkçesi'ne yapılan beş farklı tercümesi mevcuttur. Bu tercümeler Mehmet Şerif Çavdarlıoğlu tarafından 1954, Nurettin Bayburtlugil tarafından 1981, Mehmet Altay Köymen tarafından 1982, Mehmet Taha Ayar tarafından 2009 ve son

[60] Günay Tümer, "el-Cemâhir", *DİA*, VII, 995-6; Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir;* bu eseri orijinal Arapça elyazması metinden yapılan çevirisi aracılığı ile kullanıyoruz bkz. Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı,* çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2017, IX.
[61] Ahmet Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri,* Ankara 2002, 71-3.
[62] DİA Kurulu, "Kutadgu Bilig", *DİA,* XXVI, 478-80.

olarak Mehmet Kanar tarafından 2015 yılında yayımlanmıştır.[63] *Siyasetname* siyasi nasihat kitabı olsa dahi dinler tarihi açısından mühim bölümler ihtiva etmekte, ayrıca müneccimleri sultanın nedimleri arasına yerleştirmektedir.

Muhammed b. İshak en-Nedim'in yazdığı *el-Fihrist* adlı eser M. 987 yılında tamamlanmıştır. Bu eser o zamana kadar Arapça yazılmış ve Arapça'ya çevrilmiş olan eserlerin ve yazarların topluca ele alındığı bir kitaptır. Sunduğu bibliyografi bilgisinin yanında dinler tarihi açısından çok mühim bilgiler vermektedir. [64] Bu tez bağlamında, Harranîler hakkında aktardığı bilgiler oldukça önemli verilerdir.

Nizamî-i Gencevî, XII. asırda yazdığı *Mahzen-i Esrar* adlı eserini Mengücek hükümdarı Fahreddin Behram Şah'a armağan etmiştir. Eser aslında tasavvufla ilgili meseleleri şiir halinde anlatıyor olsa da dönemin kozmografi anlayışını çok iyi aktarmaktadır. Günümüz Türkçesine 1881'de Bombay'da Şirazlı Habibullah'ın neşri kullanılarak M. Nuri Gençosman tarafından kazandırılmıştır Bir Türkmen hükümdarına ithaf edilmesi eserin hitap ettiği kişinin inançlarını yansıtması ihtimali sebebiyle mühimdir.[65] Günümüz Türkçesine 1881'de Bombay'da Şirazlı Habibullah'ın neşri kullanılarak M. Nuri Gençosman tarafından kazandırılmıştır.

Gülşehrî'nin *Felekname* adlı eseri Farsça olarak M. 1301'de İlhanlı hükümdarı Gazan Han adına yazılmıştır. Tasavvufi meseleleri ele alır, fakat adından da anlaşılacağı üzere kozmografi üzerine bolca bilgi içermektedir. Eser günümüze tek nüsha olarak gelmiştir. Sadettin Kocatürk tarafından neşri ve tercümesi yapılmıştır.[66]

Mahmûd-ı Şebüsteri'nin *Gülşen-i Râz* adlı eseri Emir Huseynî'nin tasavvuf konusunda sorduğu sorulara cevap olarak M. 1317 yılında yazılmıştır. Tasavvufi konular yanında dönemin kozmografi anlayışı ve astrolojide kabul edilen evren tasavvuru hakkında bilgiler vermektedir. Eserin pek çok şerhi bulunmaktadır, Türkçe'ye Abdülbâki Gölpınarlı tarafından kazandırılmıştır.[67]

---

[63] Daha fazla bilgi için Mehmet Kanar'ın çevirisine Prof. Dr. Osman G. Özgüdenli tarafından yazılan önsöze başvurulabilir (Nizamülmülk, *Siyasetname,* çev. Mehmet Kanar, İstanbul 2020, 11-28).
[64] Nizamülmülk, 11-7.
[65] Nizamî, *Mahzen-i Esrar,* çev. M. Nuri Gençosman, İstanbul 1990, 5-8.
[66] Mustafa Özkan, "Gülşehrî", *DİA,* XIV, 250-2.
[67] Mahmûd-ı Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul 2015, IX-XXII.

İmam Gazzâlî'nin kendi düşünce değişimlerinin otobiyografisi olan *el-Munkız mine'd-dalal* adlı eseri felsefe alanında çok mühim bir eserdir. Muhtemelen İmam Gazzâlî'nin hayatının son yıllarında telif edilmiştir (1108-1109). Günümüze pek çok nüshası kalmış ve pek çok dile çevrilmiştir. Türkçe'ye Mehmed Zihni Efendi ve Said Efendi tarafından H. 1287-1289, Hilmi Güngör tarafından M. 1948, Ahmet Subhi Furat tarafından M. 1972 ve Ali Kaya tarafından 2004 senelerinde tercümeler yapılmıştır.[68] Bu eser felsefe alanının haricinde İslam dünyasının en bilindik tılsımı olan *Beduh'*u ihtiva etmesi bakımından mühimdir.

[68] Mustafa Çağırcı, "el-Münkız mine'd-Dalâl", *DİA,* XXXII, 16-7.

1. OĞUZLAR VE SELÇUKLULARDA ASTROLOJİ

Burada Oğuzlar/Türkmenlerin yıldızlarla ilgili inanç ve uygulamaları hakkında mevcut bilgiler ele alınacak, bu şekilde Anadolu'ya geldiklerinde yıldızlar ve astroloji ile ilgili inançlara yabancı olmadıkları görülecektir.

1.1. OĞUZLAR

Türklerin eski inançlarını inceleyen araştırmaların çoğu eldeki yazılı kaynakların ve bilginin azlığından dolayı, bir Türk topluluğunda mevcut olduğu bilinen inanç, ritüel ve davranışları tüm topluluklara teşmil etmektedirler. Örneğin XIX.-XX. asırlarda Yakutlar arasında toplanılmış olan materyali tüm dönemlere yaymak gibi bir genelleştirmeye gitmektedirler. Mukayeseli çalışmalarda dikkatli davranılmadığında ele alınan topluluğun özgünlüğü gözden kaçabilmektedir.

Bu tip genelleştirmeler yerine, devam eden unsurları ve inançları takip ve mukayese ile farklı zaman ve mekanlarda bu inançların ve ritüellerin nasıl olduğuna dair bir fikir elde edilebilir.

Bu konuda Oğuzları ele alan eserlerde aynı şekilde ya genellemeye gidilmiş ya da konuya kısaca değinilip üzerinde durulmamıştır. Örneğin Sergey G. Agacanov, *Oğuzlar* adlı eserinde Oğuzların inançlarından bahsetmemiş, bu konuda bir başlık açmamıştır. Faruk Sümer ise Oğuzlarla ilgili kitabında bu konuya sadece iki sayfa ayırmıştır.

Burada Oğuzların eski inançlarının tamamından ziyade gök ve tılsımlarla ilgili inançları hakkında malumat verilmeye çalışılacaktır.

Her ne kadar yukarıda anılan araştırmalarda Oğuzların tek tanrılı bir dine sahip oldukları söylense de buradaki tek tanrı telakkisinin günümüzde anladığımızdan çok farklı olduğu aşikardır. Araştırmalarda Oğuzların tek tanrılı olduğu fikrine kaynak olarak İbn Fadlan'ın seyahatnamesi gösterilmektedir. Bu metinden Oğuzların dara düştüklerinde göğe bakarak "bir Tengri" dedikleri öğrenilmektedir.[69]

Gayrimüslim Oğuzların "Tengri" kelimesini kullanarak müşahhas bir ilahı kast ettiklerinden emin olunamaz. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un, *Dîvânü Lugâti't Türk*'ünde

[69] İbn Fadlan, 10; Türkçe çevirisinde "*bir Tanrı"* olmakla birlikte çevirinin arkasında yer alan Arapça aslında "bir Tengri" şeklinde yazıldığı görülmektedir (İbn Fadlan, 13).

verdiği tanıma bakacak olursak *"*Kafirler -Allah'ın gazabı üzerlerine olsun- göğe tengri derler*"* dediği görülmektedir, ardından *"*aynı zamanda azametli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağı ya da ağacı da tengri olarak adlandırırlar ve önünde secde ederler*"* diye devam eder.[70] Oğuzların göğü tanrı olarak anladıklarına dair bir başka işaret ise "*bir Tengri"* derken göğe bakmalarıdır. Vakıa Türklerin çok eski tarihlerden itibaren göğü tanrı kabul ettiği bilindiği için Oğuzların arasında da bunun aynı şekilde devam etmesi gayet tabiidir. Tüm hayatlarını yaşadıkları çadırlarının da dünyalarının bir küçük tasviri olduğunu kabul edersek, çadırlarının kubbesini gök tesmiye etmeleri göğün gündelik hayatta dahi ne kadar ehemmiyete haiz olduğunun göstergesidir.[71]

Göğü ilah kabul eden Türklerin arasında hususi olarak gök cisimlerinin de mühim bir yer tutmasını aynı şekilde tabii karşılamak gerekir. Göçebe hayat tarzı içerisinde yaşayan ve ticaretle de uğraştığı bilinen Oğuzlar için yıldızların yön bulmak saikiyle dahi olsa ehemmiyet sahibi olması gerekir. Çiğiller gibi bazı Türk topluluklarının Güneş'e ve yıldızlara taptıkları kaynaklarda görülmektedir.[72] Oğuzlar arasında nücûmperestlik olduğuna dair bilgi mevcut değildir, ancak destanlarını incelenecek olursa gök cisimlerinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca versiyonunda Oğuz Kağan, Tengri'ye dua ederken gökten ışık içinde genç bir kızın inmesinden bahseder. Bu kızın güzelliği Kutup Yıldızı'na benzetilir ve bu kızdan Oğuz Kağan'ın üç tane çocuğu olur, bunlar Gün, Ay ve Yıldız'dır. Ardından Oğuz Kağan'ın bir ağaç kovuğunda bulunan bir başka kızdan Gök, Dağ ve Deniz isminde çocukları olur.[73] Bu çocuklar daha sonra babaları tarafından vezirinin gördüğü rüya sebebi ile ava gönderilirler, avda ilk doğan üç kardeş doğuya, sonra doğan üç kardeş batıya gönderilir. Büyük kardeşler altın bir yay bulur, küçük kardeşler ise üç tane gümüş ok.[74] Burada büyük olan üç kardeş daha mühimdir. Bunun sebebi sadece yaşça büyük olmaları değil, temsil ettikleri göğün daha mühim olmasından

[70] Mahmûd el-Kâşgarî, 551.
[71] M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası,* İstanbul 2004, 217-8.
[72] *Hudûdü'l Âlem*'in çevirileri arasındaki farklardan ve İngilizce çeviri içerisinde Farsça aslındaki kelimelerin gösterilmesinden dolayı eserin hem Türkçe hem de İngilizce çevirilerini kullandık. İngilizce burada "*Some of them worship the Sun and the stars*" şeklinde çevrilmişken, Türkçe çeviride "*Bazıları güneşe bazıları da yıldızlara ibadet eder"* şeklinde tercüme edilmiştir (*Hudud al-Alam, The Regions of the World,* çev. V. Minorsky, London 1937, 99; *Hudûdü'l Âlem,* 53).
[73] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* Ankara 2014, I, 133-4.
[74] Ögel, 144-145.

kaynaklanmaktadır. Onların anneleri gökten indiği için Kutup Yıldızı gibidir. Bu büyük kardeşlerin bulduğu altın yay da gök kubbeyi sembolize etmektedir.[75]

Bunun haricinde destanlarda geçen isimlerin kullanımına dikkat etmek gerekir. Her ne kadar bu destanlarda geçen kişi adları bizzat bu kozmik ögeleri temsil ediyor olsa da gündelik hayatta Oğuzların aldıkları isimleri de incelemek gerekir. Türkler arasında türlü şekillerde ad verme adetleri vardır, bazen şahıs adları doğdukları yeri, doğdukları zamanı gösterir, kimi zamansa çocuğun yaşamını güvence altına almak maksadı ile isimler verilmektedir.[76] Bir başka isimlendirme şekliyse ulu, güçlü, mühim görülen cisimlerin, varlıkların isimlerinin çocuklara verilmesidir. Örneğin mizacı sert ve dayanıklı olsun diye Taş, Temür, parlak, aydın ve güzel olsun diye Yaruk, Altun, Gümüş gibi isimlerin konulması bu duruma örnektir. Bunlara Türkler arasında umumiyetle kullanılan Kün, Ay, Yulduz gibi gök ile alakadar isimleri de dahil edilebilir. Bu isimlerin türlü varyantları Oğuzlar arasında da kullanılmaktadır. Kün ile alakalı Kün Han, Künin Körkli, Ay ile alakalı Ay Han, Ay Apa, Ayaz, Ay Doğdı, Ay Tak, Ay Tigin, Ay Togmış, Yıldız'la ilgili Ilduz, Kök ile alakalı ise Kökçe, Kök Taş, Kök Arslan'ın Oğuzlar arasında kullanıldığı bilinmektedir.[77]

Bunlardan başka Karakuş isminin kullanılmasına da tanık olunur[78], ki Kaşgarlı Mahmud'dan öğrenildiğine göre hem kartal hem de Müşteri demektir.[79] Bir diğer isim ise bugün kullandığımız evren ıstılahının kökeni olan ejderha manasına gelen Evren ismidir.[80]

Burada ayrıca Oğuzların inançları ile ilgili ritüelleri yerine getiren şahıslardan bahsetmemiz gerekir. Kaşgarlı Mahmud yine tengri maddesinde "Bunlar [gayrimüslim Türkler] bilge bir adama da tengriken derler*"* demektedir.[81] Tengri maddesinin arkasından tengriken maddesi gelir, burada ise *"*Âlim; dindar bir adam*"* anlamı verilmiş, gayrimüslimler arasında bu şekilde isimlendirildikleri belirtilmiştir.[82] Başka yerlerde Uygurca bir unvan olarak geçen bu kelimenin Oğuzlar arasında din adamı manasında

[75] Ögel, 160-1.
[76] Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları,* İstanbul 1999, I, 17-20.
[77] Sümer, *Şahıs Adları,* I, 137-189; Faruk Sümer, *Şahıs Adları,* II, 617-9, 653-4, 726.
[78] Kaşgarlı Mahmud eserinde "karakuş" için iki farklı madde yazmıştır. Bunlardan birinde ismin anlamını kartal olarak verirken, diğerinde Müştari gezegenine de bu ismin verildiğini açıklar (Sümer, *Şahıs Adları,* II, 649).
[79] Mahmûd el-Kâşgarî, 402.
[80] Sümer, *Şahıs Adları,* I, 173.
[81] Mahmûd el-Kâşgarî, 551.
[82] Mahmûd el-Kâşgarî, 552.

kullanılmış olma ihtimali kuvvetli görünmemektedir.[83] Sümer, Oğuzlarla ilgili eserinde bu din görevlilerinin ismini bilmediğimizi söylese de[84], kam isminin *Dede Korkut Hikayeleri*'nde Kam Büre ve Kam Gan özel isimleri içinde kullanılması Oğuzların bu kelimeyi kullanmış olduğuna işaret eder.[85]

El-Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd* adlı eserinde Türkler için "Türkler'in gerçek dinle ilişkileri yoktur. Kimi yıldızlara, kimi ateşe taparlar. Kimi hristiyan, kimi Mani dini üzere, kimi seneviyye (düalist), kimi sihirbazdır (şamanisttir)"[86] der. İbn Fadlan'da eserinde Oğuzların dinsiz olduklarını ve ibadet bilmediklerini kaydetmiştir. Bu, muhtemelen Oğuzların inançlarını anlamamalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte İbn Fadlan aynı yerde bize çok önemli bilgiler verir, Oğuzların büyüklerine "*Rabb"* dediklerini ve yapacakları işlerde ona danıştıklarını belirtmiştir.[87] *Hudûdü'l-âlem'* de de benzeri ifadelere yer verilmiştir. "Ğuzlar tabiplere büyük saygı duyarlar, her ne zaman onları görseler hürmet ederler. Doktorlar onların yaşamları ve malları üzerinde etkilidir*"*. Eserde bu tabipler, "*tabib"* ve *"pijishkan"* şeklinde isimlendirilmektedir.[88] Bu iki kaynakta bahsedilenler muhtemelen Oğuzların kamlarıdır. Kaşgarlı Mahmud, kam kelimesinin karşılığını *"kâhin"* olarak verir. Başka yerlerde de kam ırkladı, kam arvış arvadı gibi tabirlerde geçer.[89]

Bu kamların topluluk içerisinde icra ettikleri türlü işler vardı. Şifacılık ve kehanet bunların başında gelmekteydi. Hastalıkları iyileştirip, geleceğe dair haber verir, yapılacak işin iyi olup olmadığına, ne zaman yapılması gerektiğine karar verir, hatta ad koyma ritüelini icra ederdi, rüyaları tabir eder, gerektiğinde büyüler yapardı. Oğuzların destan ve hikayelerinde geçen Miran Kâhin, Uluğ Türük, Kara Dede Kezencük şahsiyetleri hep bunlara örnektir. Sümer'in ifade ettiği gibi kan, eski Türklerde baba demektir, onun yerini

[83] Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* İstanbul 1993, 153.
[84] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları,* İstanbul 2016, 74.
[85] Sümer, *Şahıs Adları,* I, 178.
[86] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* İstanbul 2017, 146.
[87] İbn Fadlan, 10.
[88] *Hudud al-Alam,* 100; *Hudûdü'l Âlem,* 55.
[89] Kaşgarlı Mahmud'un eserinde görüldüğü üzere "ırqladı" kehanette bulundu demektir, kelimenin geçtiği maddede "qam ırqladı" örneği verilir, bu kamların icra ettiği görevler arasında kehanette bulunmanın da olduğunu göstermektedir, "arwadı" kelimesi büyü yaptı demektir, Divan' da "qam arwış arwadı" şeklinde bir örnekle verilmiştir, bu örnek aracılığıyla kamların büyü de icra ettikleri öğrenilmektedir (Mahmûd el-Kaşgarî, 153, 282, 394).

zamanla ata, onun yerini ise baba almıştır, bu tabirlerin hepsi din görevlileri içinde kullanılır.[90]

Tarihte ise Tuğrul Beg'in çevresinden ayırmadığını bildiğimiz tabip ve müneccimi[91] yukarıda bahsettiğimiz şahısların Müslüman olduktan sonraki bir devamına örnektir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'den önce Beyhakî de Tuğrul Beg'in bir müneccimiden bahseder, bu müneccim Tuğrul Beg'e kazanacağı zaferi haber vermiştir.[92] Yine Anadolu'da gördüğümüz Baba Rasul, Baba İshak gibi kişilerde İslam dönemindeki devamlılığa örneklerdir. Baba Rasul, muskalar yazıyor, hastaları iyileştiriyor, eşlerin arasını düzeltiyor ve insanları etkileyecek işler yapıyordu. Kendisi gibi müridlerinin de bu tip büyüler yapabildiğine inanılıyordu.[93] Burada gördüğümüz davranışlar kamın arvaşlamasının (büyüler yapmasının) ve ırklamasının (kehanette bulunmasının) devamıdır.

Hudûdü'l-âlem' de ayrıca Oğuzların iyi ve olağanüstü eşyalara ve taşıyanlara ihtiram gösterdikleri belirtilir.[94] Bu eşyalar hakkında bir malumat verilmez, fakat Türklerle alakalı bazı malumat el-Bîrûnî'nin mücevherler ile ilgili eserinde bulanabilir. Türklerin savaşlarda zafer kazanmak amacıyla kılıç, eyer ve kemer gibi teçhizatı yeşimle kaplamasından bahsedilir, ayrıca kem gözden, nazardan koruduğuna, şimşek ve yıldırımları uzaklaştıracağına inanırlar, aynı eserde yine Türklerin kehribara çok rağbet ettiği ve onun nazardan koruma kuvveti olduğuna inandıkları için rağbet ettikleri anlatılır.[95] Bunlardan başka "eşek boncukı" denen cam boncuktan bir nazarlık ve "yılan başı" denen beyaz renkli deniz taşlarından oluşan bir nazarlıkları da vardır.[96]

Son olarak diğer Türkler gibi, Oğuzlar da Müslüman olmadıkları zamanlardan itibaren Oniki Hayvanlı Takvimi kullanıyorlardı. Her ne kadar İslam öncesinde Oğuzlarla ve Müslüman olduktan sonra Selçuklular ve Anadolu'da kurulan begliklerle alakalı kaynaklarda bu takvimin kullanıldığına dair kayıt bulunmasa dahi, mimari eserlerde Oniki Hayvan Takvimi devresinde yer alan hayvanların kabartmaları ile karşılaşılır. Bunlardan, bu kabartmalarla karşılaşılan en eski eser olan Erzurum'daki XII. asırdan kalma Emir

[90] Sümer, *Oğuzlar*, 74.
[91] Sıbt İbnü'l-Cevzî, 48.
[92] Beyhakî, 594.
[93] Polat, 189-90.
[94] *Hudud al-Alam,* 100; *Hudûdü'l-Âlem,* 55.
[95] el-Bîrûnî, *el-Cemâhir,* 253-4, 273.
[96] Bahşayiş B. Çalıça, 83, 139, 192.

Saltuk Kümbeti, bu hayvanların en iyi görüldüğü eserdir. Bununla birlikte başka yerlerde de bu takvimin devresinde yer alan hayvanların kabartmaları vardır.[97]

Bu takvim sırası ile sıçgan (sıçan veya fare), ud (sığır, öküz, boğa), bars (pars, arslan, tilki), tawışgan (tavşan), nag (ejder, evren, lu), yılan, yond (at), koy (koyun, oğlak, koç), beçin (maymun), taqagu (tavuk, horoz), it (köpek), tonguz (domuz, yaban domuzu) yıllarıdır.[98] Güneş esasına dayanan bu takvimin yıllarına göre o yılda ne olacağına dair ahkamı da mevcuttur. Muahhar kaynaklarda bu ahkama dair daha fazla malumat bulunsa da bu hükümler sonradan oluşmuş olabilir. Bununla birlikte Kaşgarlı Mahmûd'un eserindeki bilgiler bizzat kendi döneminde topladığı bilgiler olduğu için birkaç örnek verelim: "ud yılı geldiğinde savaşlar çoğalır", "taqagu yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkar", "nag yılı ya da yılan yılı geldiğinde çok yağmur yağar", "tonguz yılı geldiğinde kar ve soğuk çok olur".[99] Oğuz kamlarının bu tarzdan ahkamı bilmeleri ihtimal dahilindedir.

1.2. SELÇUKLULAR VE TÜRKMEN BEGLİKLERİNDE ASTROLOJİ

Selçuklu göçerleri Müslüman olur olmaz, eski adet ve inançlarının tamamını hemen terk etmemişlerdir. Bu süreç daha ziyade yukarıdan aşağıya doğru kademeli olarak zaman içerisinde gerçekleşmiştir, başlangıçta hiyerarşinin en üst noktasındaki kişilerin dahi eski adet ve geleneklere, inançlara riayet ettiği bilinmektedir. Sonrasında ise bu inanç ve adetler toptan yok olmak yerine yeni hal ve şekillerde devam etmiştir.

Bunun ilk örnekleri daha Tuğrul Beg döneminde görülmektedir. 1040'taki Dandanakan Savaşı ile ilgili verdiği malumatın içerisinde Beyhakî kendisine gelen bir istihbarattan bahseder. Buna göre savaş esnasında ilm-i nücûm bilen bir mevlâzâdenin Tuğrul Beg'in yanında bulunduğunu, bu müneccimin söylediği bazı şeyler zuhur edince onun sözüne uyulduğunu belirtir. Müneccim eğer Horasan'da emirlik kuramazlarsa kellesinin alınmasını söylemişti, cuma günü savaş esnasında her saat, biraz daha dayanmaları, sabretmeleri gerektiğini söylüyordu, nitekim öğle vakti süvariler muzaffer oldu ve Gazneliler çekilmek zorunda kaldı. O zaman Tuğrul Beg, Çağrı Beg ve Musa

[97] Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi,* İstanbul 2009, 62-3; Gönül Öney, *Anadolu Selçuklularında Heykel-Figürlü Kabartma ve XIV.-XV. Asırlarda Devamı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1966, III, 172-4.
[98] Mahmûd el-Kâşgarî, 173; Turan, *Türk Takvimi,* 113-5.
[99] Mahmûd el-Kâşgarî, 173; Turan, *Türk Takvimi,* 99-106.

Yabgu atlarından inip, müneccimin önünde eğilmişlerdir, ardından ona pek çok mükafat verdiler. Buradaki müneccimin, İslam öncesi kamlardan pek bir farkı yoktur ve hatta Tuğrul Beg gibi liderler dahi kendisine ihtiram göstermektedir.[100] Bunun haricinde Tuğrul Beg'in yanından hiç ayırmadığı birer tabibi ve müneccimi olduğu, hatta yapacağı seferlerden önce de doğru zaman için yıldızlara danıştığı da bilinmektedir.[101]

Tüm hanedan azaları ilm-i nücûma aynı ehemmiyeti vermiyordu. Örneğin Sultan Alp Arslan, Malazgird Savaşı öncesinde danıştığı müneccimlerin savaşı ertelemesi konusundaki tavsiyelerini dinlememiştir.[102]

Melikşah zamanında sultan dönemin ilm-i nücûm ehlini toplamış ve bir rasadhane kurmuştur. Baharın ilk günü olan 21 Mart'ı yılın başlangıcı olarak kabul eden bir güneş takvimi olan, Celâlî Takvimi, bu dönemde hazırlanmıştır.[103]

Vezir Nizamülmülk, *Siyasetname*'sinde sultanların nedim olarak tabip ve müneccimleri seçmesiyle alakalı olumlu ve olumsuz sebepleri açıklamıştır.[104] Bizzat Nizamülmülk de müneccimlere danışıyordu. Mühim konularda Nişabur'da ikamet eden Hekim Mavsili'ye danışırdı, müneccim ona her sene takvim ve tahvil gönderirdi. Nizamülmülk, ona ne zaman vefat edeceğini sordu, Hekim Mavsili kendisinden altı ay sonra vefat edeceğini söyledi. Bu olaydan sonra Nizamülmülk, Nişabur'a giden herkesten Hekim Mavsili'nin sıhhatini sorar oldu. 1092 yılında Nişabur'dan gelen birine yine Hekim Mavsili'yi sorduğunda vefat haberini aldı. Bunun üzerine vakfiyelerini kayıt altına alıp, idare ile ilgili işleri yoluna koydu, gulamlarını azat etti, borçlarını kapattı, insanlarla helalleşti ve vasiyetini hazırladı. Rivayete göre Hekim Mavsili'nin vefatından altı ay sonra vefat etti.[105]

Kendisi de bir müneccim olan Nizâmî-i Arûzî, *Çehar Makale* adlı eserini dört kısma ayırır sultanların nedimleri olan katipler, müneccimler, şairler ve tabipler hakkında bilgiler verir. Bu eserin aracılığıyla Sultan Muhammed Tapar'ın da mühim konularda müneccimlere danıştığı öğrenilmektedir. Hîlle emiri Sadaka bin Mezyed'in üzerine sefere

[100] Beyhakî, 593-4; Tülay Metin, "Selçuklular Zamanında Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler", *JHS*, VI, (2014), 243-4.
[101] Sıbt İbnü'l-Cevzi, 47-8
[102] Metin, 244.
[103] Metin, 243.
[104] Nizamülmülk, 161.
[105] Metin, 245.

gideceği zaman müneccimlerine danışmıştır, müneccimleri herhangi bir şey söylemekten çekinince Isfahan'ın bir kasabasında yaşayan cahil bir falcı olan Gaznevî'yi sultanın huzuruna getirdiler. O sultana muzaffer olacağını haber verdi. Sultan hakikaten zafer kazanıp döndükten sonra müneccimlerinin neden bir şey söylemediğini ve Gaznevî'nin kazanacağını nasıl bildiğini merak etti. Bir nedim Gaznevî'yi sarhoş ederek ona zaferi nasıl bildiğini sordu, Gaznevî'de "Eğer bu asker galip gelirse beni şereflendirecek, eğer mağlup olursa beni kim bulacak" şeklinde cevap verdi. Ertesi gün bu haber Sultan Muhammed Tapar'a iletildi ve Gaznevî saraydan uzaklaştırıldı. Sultan bu olay üstüne "Ben kendim o kâhini düşman gördüm, bir namaz bile kılmadı, kimin dine saygısı yoksa bize de saygısı yoktur" dediği anlatılır.[106]

Sultan Sancar'ın himayesinde bulunan şair Evhadüddin-i Enverî de kendi zamanının mühim müneccimlerinden biriydi, türlü kehanetlerde bulunuyordu. Sultan Sencer zamanında Mizan burcunda gezegenler bir arada bulunarak kırân denilen gök hadisesi gerçekleşti. Enverî, bunun büyük fırtınalara, evleri, ağaçları yıkacak rüzgarlara sebep olacağını söyledi, insanlar endişelenip sığınaklara girdi, ancak kırân günü minareye konulan bir kandili söndürecek kadar bile rüzgâr esmedi. Bunun üzerine Sultan Sencer onu huzuruna çağırıp neden yanlış hüküm verdiğini sual etti, Enverî bu olayın kademeli şekilde gerçekleşeceğini bir anda vukuu bulmayacağını söyledi, fakat o sene harman yapanların sapı buğdaydan ayırması için gerekli rüzgâr dahi esmedi. Bu sebepten ötürü Enverî, Merv'i terk edip Belh'e yerleşti, orada ilm-i nücûm ile iştigal etmeye devam etti. Bu olaylarla alakalı bir şiir yazmıştır: "Ey Müslümanlar, bu çember gibi dönen çarkın dönüşünden, Merih'in nifakından, Ay'ın cebrinden, Müşteri'nin hilelerinden feryat" şeklinde Türkçe'ye çevrilmiştir.[107]

Kirman Selçuklularından Arslanşah'ın oğlu Melik Muhammed (M. 1142-1156) de ilm-i nücûm ile meşgul olmaktaydı, hatta bu konudaki vukufuna binaen halk ona devrin Batlamyus'u demekteydi.[108]

Anadolu Selçuklularının atası olan Kutalmış ilm-i nücûm konusunda çok bilgiliydi. İbn el-Esir onun bu konudaki bilgisine şaşırır, Türk olmasına rağmen bu ilme mükemmel

[106] Metin, 245.
[107] Metin, 246; Devletşah, *Şair Tezkireleri,* çev. Necati Lugal, İstanbul 2011, 138-9.
[108] Metin, 246.

şekilde haiz olduğunu belirtir (aynı şekilde Beyhakî de Tuğrul Beg'in yanında müneccim olmasına şaşırıyordu). Ölümü ile sonuçlanacak Alp Arslan ile mücadelesinden önce, o gün talihinde uğursuzluk görmüş ve savaşmaktan çekinmiştir. Nitekim zafer onun düşündüğü gibi karşı tarafın olmuştur. Ölümünden sonra onun soyundan gelenler hem bu ilim ile meşgul olmuş hem de bu ilmin önde gelenlerini himaye etmeye devam etmişlerdir (İbn el-Esir ayrıca bunun onların dinine zarar verdiğini belirtir).[109]

II. Kılıç Arslan döneminde sarayda görevli bulunan müneccim Hubeyş bin İbrahim et-Tiflisî, *Medhal ila ilmî'n-nucûm* ve *Beyan en-nucûm* adlı iki ilm-i nücûm eseri yazmıştır, bunların yanında bir de *Usûlü'l-melâhim* adlı melhame kitabı vardır.[110] Miryokefalon Savaşı'nda (M.1176) yenilgiye uğrattığı Manuel Komnenos da müneccimlere ve ilm-i nücûma ilgi duyuyordu, onun döneminde sarayda ikisi müneccim olmak üzere üç kişi büyücülükle suçlanıp yargılanmıştır.[111]

Sultan I. İzzeddin Keykavus, Sinop'u fethinden önce müneccimlere danışmış, kendisine zafer haberi verilmiştir. Hakikaten zafer vaki olunca sultan çok sevinmiş bu ilme olan güveni artmıştır.[112]

İlm-i nücûma olan ilgisi ile bilinen bir başka sultan ise I. Alâeddin Keykubad'dır. İbn Bîbî'nin annesi olan el-Bîbî el-Müneccime dönemin en ünlü müneccimidir. Nişaburlu olan el-Bîbî'nin babası Kemaleddin Simmanî'dir, anne tarafından ise müneccim Muhammed bin Yahya'nın torunudur ve kendisi de bu ilmi mükemmelen öğrenmiştir. Türk tarihinde bilinen ilk müneccime olan bu kadının sahip olduğu ilim sayesinde kendi döneminde diğer kadınlara gösterilmeyen bir hürmet gösterildiğini söyleyebiliriz. Kadının gündelik hayatta geride olduğu bir dönemde ilm-i nücûm bilgisi sebebiyle el-Bîbî'ye gösterilen hürmet bu ilme duyulan rağbetin ve ilginin göstergesidir. İbn Bîbî annesinin kehanetlerinin hep doğru çıktığını bu yüzden Sultan Celaleddin Harzemşah'ın sık sık ona danıştığını belirtir. I. Alâeddin Keykubad'ın elçisi Kemaleddin Kamyar 1229'da Celaleddin Harzemşah'ın yanına Ahlat kapısına gittiğinde orada el-Bîbî'yi görür. Bir kadının bu ilme vakıf olmasına ve ona gösterilen hürmete çok şaşırır, Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın

[109] Polat, 149-50; Metin, 243.
[110] Metin, 248; Cevat İzgi, "Hubeyş et-Tiflisî", *DİA,* XVIII, 268-70.
[111] Niketas Khoniates, 100-3.
[112] Metin, 246.

yanına dönünce bu durumu anlatır. Bunun üzerine sultan derhal el-Bîbî'nin yanına getirilmesini ister, o sırada Şam'da bulunan el-Bîbî ve ailesi Konya'ya getirildi, ikramlarla karşılandı. El-Bîbî, Konya'ya geldiği zaman Selçuklu ordusu Harput'taydı, mağlubiyet haberinden çekinen sultan hatundan bir tespitte bulunmasını istedi, el-Bîbî zafer kazanılacağını ve zafer haberinin ne zaman geleceğini söyledi, söylenen vakitte ulaklar zafer haberini getirince sultan ona hilat ve hediyeler sundu, dilediği şeylerin yapılacağını söyledi. El-Bîbî eşi Mecdeddin Muhammed Tercüman için katiplik görevi istedi ve isteği hemen yerine getirildi.[113]

Sultan II. İzzeddin Keykavus'un da işlerini müneccimlere danıştığı ve mukavvemlerin (takvimcilerin) rasadlarına göre düzenlediği kaydedilmektedir.[114]

XIII. asra ait bazı bilgilere göre Anadolu Türkmenlerinden bir kısmı hala Güneş'i, Ay'ı, yıldızları ve tabiatı kutsal addediyorlardı. Bazı seyyahlar sultanın oğluna "Güneş'in oğlu" dendiğini iddia ediyordu. Bu dönemde Anadolu'ya gelip yerleşen Ömer b. Muhammed b. Ali es-Savî eserinde "Diyar-ı Rum'a geldim. Herkesin ilm-i nücûm ile uğraşmakta olduğunu, dinî ilimlerden bi-haber olduklarını gördüm" der. Wilbrand von Oldenburg, 1211-1212 yıllarında Kudüs'e giderken Adana'ya uğradığında şehirde bolca falcı ve müneccim bulunduğunu kaydeder.[115] Bunlar haricinde Selçuklular döneminde yapılan mimari eserlerde ve hatta mezar taşlarında dahi ilm-i nücûm ile alakalı tasvirler görmek mümkündür.[116]

Maalesef kaynaklarda beglikler hakkında verilen malumat daha azdır. Bununla birlikte günümüze ulaşan maddi eserlerde astroloji ile ilgili tasvir ve figürler yer almaktadır.

Artuklular'da ilm-i nücûmun önemli olduğu günümüze kalan eserlerin astrolojik tasvir ve figürlerle bezenmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Bu eserler arasında sihirli aynalar önemli bir yere sahiptir. Bunlardan birçok örnek günümüze ulaşmıştır. Bu aynalar, ağrıları geçirmek, güzel olmak, devlet ve beka sahibi olmak için yapılabiliyordu. Üzerlerinde genelde ne amaçla yapıldıkları yazdığı gibi,

[113] Metin, 247; İbn Bîbî, 2.
[114] Metin, 247.
[115] Metin, 247-8.
[116] Gönül Öney, *Heykel-Figürlü Kabartma,* 172-4, 176-80.

yapıldıkları zaman gezegenlerin hangi yıldızda olduğu da belirtilebiliyordu. Harput hâkimi Artuk Şah'a (M. 1225-1233) ait bir aynada merkezinde kartal, çevresinde yedi gezegen onların çevresinde ise on iki burcun tasvirleri görülebilir. Bu aynaların Çin'de yapılan Oniki Hayvanlı Takvim devriyesindeki hayvanlarla süslü sihirli aynalara çok benzemesi de dikkat çeker.[117]

Artuklu emiri Nâsireddin Mahmud için 1205'te Ebü'l-İzz İsmâil b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin yazdığı *Kitâb fî ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye* adlı otomatlarla ilgili eserde de otomatların üzerine çizilmiş halde astrolojik figürler yer almaktadır.[118]

Hısnıkeyfâ hâkimi Artuklu Melik Mesud'un (M. 1222-1231) hizmetinde bulunan Zeynüddin Abdürrahim el-Cevberî, sahtekar büyücülerin ve simyacıların numaralarını anlattığı bir eser yazmıştır, aynı alim astroloji üzerine de *es-Sırâtu'l-müstakim fî 'ilmi't-tencim* adlı bir eser yazmış, fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır.[119]

İlm-i nücûm konusunda oldukça bilgili olan şair Nizâmî-i Gencevî'nin Mengücekli hükümdarı Fahrüddin Behramşah için yazdığı *Mahzen-i Esrar* adlı eseri astrolojik ifadeler içermektedir,[120] yine onun yazdığı *Leyla ve Mecnun* mesnevisi de astrolojik ve mitolojik alegoriler içermektedir, edebiyat tarihçileri bu alegorilerin kaynağının o yüzyılda hala yıldızlara tapan Harranîler vasıtası ile antikçağdaki Babillilere bağlamaktadır.[121]

Harranîler, Babilliler gibi Keldanî olan ve antik Asur-Babil Krallıkları zamanından beri bölgede yaşayan halktır. İsimlerini yaşadıkları şehir Harran'dan almaktadırlar. Nücûmperest oldukları gibi ibadetlerinde büyü ve tılsımların mühim bir yeri vardır. Nitekim antikçağ da Yunanlar Chaldean yani Keldanî kelimesini falcı, büyücü manasında kullanıyorlardı, İslam döneminde de bu algı devam etmiştir, pek çok önemli müneccim bu topluluk içerisinden çıkmış, bu topluluktan olmayanlarda eserlerinde onların astroloji bilgisini övmüştür.[122]

---

[117] Cevriye Artuk, "Artuk Aynaları ve Bir Artuk Tabağı", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu,* Ankara 1992, 69-77; Storm Rice, "Bir Selçuk Aynası", çev. Ahmet Uysal, *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi,* Ankara 1962, 330-2; Chavannes, 47-63.

[118] Ahmet Çaycı, *Gezegen ve Burç Tasvirleri,* 71-3.

[119] Abdurrahman el-Cevberî, *Şarlatanların Sırları*, çev. Hüseyin Kaya, İstanbul 2006, 12.

[120] Nizamî, 5-8; İbn Bîbî, 101-2; Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", *DİA,* XXXIII, 183-5.

[121] Gönül Tekin Alpay, "Leylâ ve Mecnûn Mesnevisinde Güneşle İlgili Mitolojik Motifler", *Leylâ ve Mecnûn,* İstanbul 2018, 177.

[122] Şinasi Gündüz, "Harrânîler", *DİA*, XVI, 240-2.

Sikkelerin üzerindeki astrolojik figürler bu bilgiler ışığında bir bağlama oturmaktadır. Oğuzlar hem Müslüman olmadan önce hem de Müslüman olup Anadolu'ya göç ettiklerinde ilm-i nücûma ve gök olaylarına büyük ehemmiyet veriyorlardı. İlm-i nücûma olan bu ilgi ve alakaları sonucunda hem plastik sanatlarında hem de sikkelerin üzerinde bu astrolojik tılsım figürlerini görmemiz normaldir.

2. GEZEGEN FİGÜRLÜ SİKKELER

Modern öncesi dönemde doğu dillerinde yıldızlarla gezegenler arasında net bir ayrım yoktu. Arapça'da mevcut olan kevâkib, nücûm ve ahter terimleri hem gezegenler hem de yıldızlar için kullanılmıştır. Türkçe'de de yıldız kelimesi o dönemde yıldızları ve gezegenleri kapsayan bir kavram olarak kullanılmaktaydı.

Hareket eden yedi gökcismi ve sabit gibi gözüken yıldızları ayırmak için el-kevâkib es-seyyare ve el-kevâkib es-sabite terimleri kullanılmaktadır. Seyyare hareket eden gökcisimlerini yani bugünkü tabir ile gezegenleri (her ne kadar tam karşılığı olmasa da), sabite ise bugün anladığımız manada yıldızları ifade etmektedir. Bununla birlikte gerçekte bir yıldız olan Güneş dünyadan bakıldığında gökte hareket ediyormuş gibi göründüğünden, bugün uydu kabul edilen Ay ise o dönemde böyle bir kavram bilinmediğinden bu seyyarelere dahil ediliyordu. Oğuz Türkçesinde henüz o dönemde gezegen ya da buna benzer bir tabir bulunmamaktaydı, fakat seyyareleri ifade etmek için kullanılan "yöriyici ılduz" tabirinin var olduğu bilinmektedir.[123]

Bu seyyarelerin dolaştığı gök katlarına heft-ahter, heft-aba, eflak-i sebâ, heft-peder, heft-bina, heft-asuman gibi edebiyatta pek çok isim verilmektedir. Her kat, o katın seyyaresi ile anılır ve bu sistem Babilliler zamanından kalmadır. Anadolu'ya gelen Türkmenler göğün ilk katı kabul edilen Ay'ın katına "evvelki gök", son katı kabul edilen Zuhal'ın katına da "sonragı gök" demişlerdir.[124]

Astrolojide gökteki cisimlerin tamamına şahsi-karakteristik özellikler yakıştırılır ve yıldızların figürleri bu karakteristik özelliklerden kaynaklanmaktadır. Her gök cisminin kendine ait figürü ya da figürleri vardır, tılsımlar hazırlanırken bu figürlerden yararlanılır.

2.1. UTARİD

Günümüz Türkçe'sinde Latince kökenli Merkür ismi verilen bu seyyarenin o dönemde, Oğuz Türkçesi'nde Türkçe kökenli bir karşılığı var mıydı, bilinmemektedir.

[123] Bahşayiş b. Çalıça, 95, 193.
[124] Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* İstanbul 2008, 363-4; Bahşayiş b. Çalıça, 94.

Hakaniye Tükçesi'nde Arzu Tilek[125] ismi ile bilinen bu seyyare için, Anadolu'ya gelen Türkmenler arasında Arapça Utarid, Farsça ise Tir isimleri kullanılmaktaydı.[126]

Utarid astrolojide çok farklı özellikleri ve sıfatları ile bilinmektedir. Bunlardan biri "el-Münafık'tır" ve bu onun değişken doğasını ifade eder. Talih getiren bir seyyare ile aynı burçta bulunduğu zaman uğrunu arttırırken, talihsizlik getiren bir seyyare ile bulunursa daha da uğursuz hale gelir. Bu yüzden oyunbaz, hilekâr, yalancı ve düzenbaz kabul edilir.[127] Yaptığı retrolardan dolayı güvenilmez, ileri geri giden bir karaktere sahip olduğu düşünülmüştür. Bununla birlikte zekâ ve bilgelik timsali kabul edilen kendisi, bir katip ve vezir olarak da görülmektedir. Ona ait olan figürler genellikle elinde kitap tutar şekilde tasvir edilmiştir. Müzekker (eril), mümtezic (karışık, birleşik), neharî (gündüze ait) bir yapıya sahiptir.[128]

El-Kindî, *Selase resail fi el-kevakib ve el-istihzar el-ervah* adlı ruh çağırma ve tılsımlar üzerine olan eserinde Utarid'in burçlardaki figürlerini Hamel'de katip, Sevr'de elinde kılıç tutan katip, Cevza'da vezir kıyafetli azametli katip, Seretan'da elinde kitap tutan adam, Esed'de ayakta duran ve bir elinde kitap tutan bir adam, Sünbüle'de minder üzerinde başında tac olan bir adam, Mizan'da kadın sureti, Akreb'de Türkî biri, Kavs'da kadı, Cedi ve Delv'de üzerinde siyah kıyafet bulunan adam, Hut'ta bağlanmış bir adam şeklinde vermekteydi.[129]

El-Bîrûnî'nin *Kitâb et-tefhîm fî evâ'ili sınâ'ati't-tencim* adlı eserinde ona atfedilen figürü şu şekilde tasvir eder: "tavuskuşuna oturmuş bir genç, sağ alinde bir yılan sol elinde ise okuduğu bir tablet tutar; başka bir resimde; tahta oturmuş bir adam elinde okuduğu bir kitap tutar, taç takar, sarı ve yeşil bir cübbe giyer".[130]

Anadolu'da yazılan tılsımları ve büyüleri konu alan *Kitab dakaik'ül-hakayık*'da mavi giyinmiş dört kollu halde tasvir edilir, bu kollarda divit, kitap, tütsü ve ateş tutar.[131]

---

[125] Oğuz Ergene, "Kutadgu Bilig'de Özel Adlar", *TAED*, 58, 2017, 266.
[126] Bahşayiş b. Çalıça, 95, 184, 186.
[127] H. Henry Spoer, "Arabic Magic Bowls II: An Astrological Bowl", *Islamic Mathematics and Astronomy*, Frankfurt am Main 2000, CIV, 375.
[128] Al-Qabisi, 78-79.
[129] El-Kindî, 182.
[130] El-Bîrûnî, *et-Tefhîm*, 433-4.
[131] Ahmet Çaycı, *Gezegen ve Burç Tasvirleri,* 220.

Buradaki figürlerden de anlaşılacağı üzere bu seyyare yazı ile ilgili işlerle de alakalı kabul edilmekteydi ve katiplerin koruyucusuydu. Gülşehrî'nin *Felekname*'sinde "Ey Utarid bu sözü çabuk yaz, Ki bu Felek-name artık tamamlansın"[132] demesinin sebebi yazı işleriyle meşgul olan Utarid'i yardıma çağırmaktır. Utarid'in yazı ile alakasının kökleri eski Babil'e kadar gitmektedir. Elinde kitap olan bilge rahip ya da yazar tiplemesi Babilliler'in bu seyyare ile bir kabul ettikleri yazının ve katiplerin koruyucusu ilah Nebo'dan kaynaklanmaktadır.[133] Her ne kadar sikkelerde Hellen ve Roma tarzında gösterilse de Utarid, ona yakıştırılan şahsi özellikler bakımından Babil'den kalan karakterini korumuştur, nitekim bu dönemde Harranîler Nebo isminden türediği malum olan Nâbik adı altında Utarid'e tapmaya devam ediyorlardı.[134]

Sikkelerde Utarid'le ilgili figürlerin kullanılmasının sebebi muhtemelen onun yazı ve katiplerle olan ilişkisinden ziyade talih getiren bir seyyare olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktaydı. *Arzu Tilek* isminden de anlaşılacağı gibi Türkler onun dilekleri gerçekleştiren bir seyyare olduğunu kabul ederlerdi, nitekim Yusuf Has Hâcib ondan bahsederken "basa keldi arzu tilek arzular, kayuka yaguşsa angar öz ular"[135] diyerek bunu ifade etmektedir.

Sikke

[132] Gülşehrî, 87.
[133] Erwin Panofsky ve Fritz Saxl, "Classical Mythology in Medieval Art", *Islamic Mathematics and Astronomy,* Frankfurt am Main 2000, CIV, 244-245.
[134] Muhammed b. İshak en-Nedim, *El-Fihrist,* bu eseri Arapça aslından Türkçe'ye yapılan çevirisi vasıtası ile kullanıyoruz (en-Nedim, 1004).
[135] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig,* haz. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 1947, 30.

Şekil 2.1. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu,* Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010, 152, Fotoğraf:47-47A)

Darp Ettiren: II. Kutbeddin İl-Gazi (M. 1176-1184)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 577 (M. 1181-2)

Ön Yüzü: Büyük adam ile genç veya çocuk figürleri. Daha büyük adamın saçları dağanıktır, küçük olan figür ise bir çeşit başlık taşır. Kenarda: Seb'a ve sab'îne ve hamsemie

Arka Yüzü: Köşede Döger boyunun tamgası: El-Nâsir li-Dîn Emîr el-mu'minîn hazâ ed-dirhem mel'ûn men yu'ayyiruhû, Kutb el-Dîn bin Necm el-Dîn bin Hüsam el-Dîn[136]

Stanley Lane-Poole, bu sikkenin İmparator Heraclius'un oğlu ile birlikte tasvir edildiği sikkenin kopyası olduğunu iddia etmiştir. Diğer sikke örneklerinde görüleceği gibi bu figürde Bizans örnek alınsa da karakteristiğindeki küçük dokunuşlarla bir astrolojik olayı anlatacak hale getirilmiştir. Bu gök olayı M. 1181 (H. 576'nın son ayları) gerçekleşmiş olan Utarid'in Güneş'in merkezine denk gelecek şekilde önünden geçmesi (transit) olayıdır. Bu durum uzun sürede bir gerçekleşen ve az rastlanan adalet, zafer, onur getireceğine inanılan bir gök olayıdır.[137]

Sikkedeki büyük figürün saçları Güneş'i temsil eden diğer figürlerde olduğu gibi ışık hüzmelerini temsil eder şekilde dağınıktır. Küçük figürün başında ise Yunanların Hermes ve Romalıların Merkür dediği tanrının taktığı başlık görülmektedir.

[136] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu,* Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010, 151. Bu eser daha sonra yayınlanmıştır, fakat tezdeki fotoğrafların kalitesinin düşmemesi ve yayınlanan versiyon ile tez içerisindeki fotoğraflar arasında herhangi bir değişimin olmamasından dolayı tezi kullanmayı tercih ettik (Ramazan Uykur, *Madenden Yansıyan Tarih,* Ankara 2017).

[137] W.F.Spengler and W.G.Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Lodi 1992, 95-6.

Sikke

Şekil 2.2. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*,154, Fotoğraf:48-48A)

Darp Ettiren: II. Kutbeddin İl-Gazi (M. 1176-1184)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 578 (M. 1182-3)

Ön Yüzü: Büyük adam ile genç veya çocuk figürleri. Daha büyük adamın saçları dağınıktır, küçük olan figür ise bir çeşit başlık taşır. Kenarda: Semane ve sab'îne ve hamsemie

Arka Yüzü: Köşede Döger boyunun tamgası: El-Nâsir li-Dîn Emîr el-mu'minîn hazâ ed-dirhem mel'ûn men yu'ayyiruhû, Kutb el-Dîn bin Necm el-Dîn bin Hüsam el-Dîn[138]

Sikke

Şekil 2.3. (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=225175, erişim 12.07.2021)

Darp Ettiren: II. Kutbeddin İl-Gazi (M. 1176-1184)

[138] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 153.

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 579 (M. 1183-4)

Ön Yüzü: Büyük adam ile genç veya çocuk figürleri. Daha büyük adamın saçları dağınıktır, küçük olan figür ise bir çeşit başlık taşır. Kenarda: Tis'a ve sab'îne ve hamsemie

Arka Yüzü: Köşede Döger boyunun tamgası: El-Nâsir li-Dîn Emîr el-mu'minîn hazâ ed-dirhem mel'ûn men yu'ayyiruh, Kutb el-Dîn bin Necm el-Dîn bin Hüsam el-Dîn

Sikke

Şekil 2.4. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 158, Fotoğraf:50-50A)

Darp Ettiren: II. Kutbeddin İl-Gazi (M. 1176-1184)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 580 (M. 1184-5)

Ön Yüzü: Büyük adam ile genç veya çocuk figürleri. Daha büyük adamın saçları dağınıktır, küçük olan figür ise bir çeşit başlık taşır. Kenarda: Semanine ve hamsemie

Arka Yüzü: Köşede Döger boyunun tamgası: El-Nâsir li-Dîn Emîr el-mu'minîn hazâ ed-dirhem mel'ûn men yu'ayyiruhû, Kutb el-Dîn bin Necm el-Dîn bin Hüsam el-Dîn[139]

2.2. ZÜHRE

Günümüzde Latince kökenli Venüs ismi ile bilinen bu seyyareye Oğuzlar, Arapça kökenli Zühre ve Farsça kökenli Nahiz/Nahid isimlerini veriyordu.[140] Hakaniye Türkçesi'nde ise Sewit adıyla biliniyordu.[141]

[139] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 157.

Bu seyyareye astrolojide es-sa'ad es-sağir yani küçük şans denir, çünkü Müşteri büyük şans addedilir.[142] Müennes (dişil), leylî (geceye ait) ve iyi huylu bir yapısı vardır.[143]

El-Kindî eserinde Zühre'nin figürlerini Hamel'de elinde kınından çekilmiş kılıç tutan cariye, Sevr'de kürsü üzerinde oturan bir kadın, Cevza'da kollarının arasında kitap tutan bir cariye, Esed'de tahtta oturan bir kadın, Sünbüle'de elinde kitap ve kılıç tutan bir kadın, Mizan'da kucağında daha genç birini tutan cariye, Akreb'de cülus eden bir kadın ve erkek, Kavs'da elinde reyhan tutan cariye, Cedi'de siyah giyinmiş bir kadın, Delv'de yeşil giyinmiş ve elinde kitap tutan bir kadın, Hut'ta iki eğlenen kadın şeklinde listelemektedir.[144]

El-Bîrûnî Zühre'nin figürlerini şu şekilde vermektedir; "deveye binmiş elinde lavta çalan bir kadın; başka bir resim; oturmuş bir kadın sol elinde serbest bıraktığı saçını, sağ elinde ise baktığı bir aynayı tutar, sarımsı yeşil bir kıyafet, gerdanlık, ziller, bileklikler ve halhallar giymektedir".[145]

Kitab dakaiki'l-hakaik'ta bir taht üzerinde bağdaş kurmuş halde, dört koluyla saz, flüt ve def çalar şekilde tasvir edilmiştir. Artukoğlu Nasîreddin Mahmud'a ithaf edilen el yazmasında çevresindekiler çalgı çalarken o sakilik eder şekilde gösterilmiştir.[146]

Zühre doğu topluluklarının edebiyatında en çok anılan seyyaredir. Efsaneye göre melekler insanların işledikleri günahları görerek kendi aralarında onları kınarlar ve bundan dolayı Allah meleklerden, Azâ, Azâya ve Azâzil adında üç tanesini seçerek insanlar gibi sınanmak üzere yeryüzüne göndermeye karar verir. Azâzil mazeret beyan ederek geri çekilir. Hârût ve Mârût lakabını alan iki melek yeryüzüne iner, fakat onlara dört şey yasaklanır; şirk, zina, içki içme ve adam öldürme. Babil'de insanlara büyü öğreten ve insanların anlaşmazlıklarını çözen bu iki meleğe bir gün aralarında husumet olan bir çift gelir ve melekler Zühre adındaki (bazı rivayetlerde Enahid) kadına âşık olurlar, kadın onlarla birlikte olmanın ön koşulu olarak Allah'a şirk koşmalarını öne sürer. Melekler ilk

---

[140] Bahşayiş b. Çalıça, 95,166, 195.
[141] Ergene, 267.
[142] Spoer, 375.
[143] Al-Qabisi, 74-5.
[144] El-Kindî, 188.
[145] El-Bîrûnî, *et-Tefhîm,* 433-4.
[146] Ahmet Çaycı, *Gezegen ve Burç Tasvirleri,* 219; İsmail b. Rezzâz el-Cezerî, *el-Câmi' Beyne'l-'İlm ve'l-'Amel en-Nâfi'fî es-Sınaâ'ti'l-Hiyel,* haz. Sevim Tekeli, Melek Dosay, Yavuz Unat, Ankara 2002, 117.

başta reddeder, bunun üzerine Zühre bir çocuk getirir ve onu öldürmelerini söyler teklifi yine reddedilir. En son olarak içki getirir ve içkiyi içerler, sarhoşken çocuğu öldürür ve zina ederler. Zühre, meleklerden göğe yükselmek için gerekli olan ism-i azamı öğrenir göğe yükselerek yıldıza dönüşür, meleklerse işledikleri suçlardan dolayı cezalandırılırlar. Hikâyenin Yahudi kaynaklarındaki versiyonunda Zühre ismi yerine Ester ismi geçmiş, bu figürün Babil tanrıçası İştar'dan geldiğine işaret etmektedir.[147]

Babil aşk mabudesi olan İştar'la olan alakası haricinde bu seyyare, Farsça ismi olan Nahid/Nahiz'den de anlaşılacağı üzere eski İran'da Aredvisur Anahita ve Ermenistan'da Anahit, Yunanlar'da ise Anaitis denilen ilahe ile de alakalı görülmüştür, nitekim Zühre ile ilgili bazı rivayetlerde Enahid isminin kullanılması da bundan kaynaklanır.

Zühre seyyaresine verilen Nahid-i Çengî veya Nahid-i işretzay (ikisi de çalgıcı manasına gelir) gibi çalgıcı sıfatları[148]onun karakterini ve kökenini çok iyi yansıtır. Harranîler her hafta cuma günü beyazlar giyerek Zühre'nin tapınağına giderdi. Bu tapınakta ibadet ve eğlence amaçlı müzik aletleri bulunurdu. Tapınaktan sorumlu genç kızlar bunları çalar ve Zühre'nin onuruna şarkı söylerlerdi. Çalgıcı Zühre tiplemesinin de kaynağının Harranîler aracılığıyla çok eski çağlara gittiği görülmektedir.[149]

Zühre figürünün de sikkeler üzerinde kullanılması muhtemelen talihli addedilmesinden kaynaklanmaktadır.

Sikke

[147] Yıldırım, 356-358; Kürşat Demirci. "Hârût ve Mârût", *DİA,* XVI. 262-4.
[148] Yıldırım, 539-41.
[149] Şemseddîn Abdullah ibn Ebu Talib ed-Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*: bu eseri Arapça'dan Fransızca'ya yapılan çevirisi aracılığı ile kullanıyoruz bkz: Shems Ed-Dîn Abou-Abdallah Mohammed De Damas, *Manuel De La Cosmographie Du Moyen Age,* çev. M. A. F. Mehren, Copenhague 1874, 44.

Şekil 2.4. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 76, Fotoğraf:9-9A)

Darp Ettiren: Fahreddin Kara Arslan (M. 1148-1174)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 562 (M. 1166-7)

Ön Yüzü: Saçları bukleli, kıyafetlere sarınmış bir kadın. Kenarlarda: Sene isneyn ve sittîn ve hamsemie

Arka Yüzü: Melik el-ümera Kara Arslan bin Davud bin Sökman bin Artuk, el-İmâm el-Müstencid billah[150]

Fahreddin Kara Arslan'ın ilk paraları üzerinde Bizans ikonografisinin etkisi hissedilir. Spengler ve Sayles'in eserinde işaret edildiği gibi bu durum M. 1155'ten sonra değişmeye başlar, nitekim figürler Bizans sikkelerinden kopya edilmeye devam etse dahi karakteristik özelliklerinde değişiklikler görülebilir (büstlerin badem gözlü olması, elmacık kemiklerinin belirginleşmesi) ve bunlar sadece tipolojik değişiklikler değildir. Bu tarihlerden itibaren sikkelerde görülen büstler ekseriyetle gökcisimlerini ya da gök olaylarını sembolize etmeye başlar. Spengler ve Sayles, bu figürü Müşterî olarak tanımlasa da figüre sonra basılan sikkelerde eklenen yeniliklerin ışığında ve figürün cinsiyetinin erkek olarak belirlenmesini sağlayacak bir işaret olmamasından dolayı Zühre'ye ait olduğu sonucuna ulaşılabilir.[151]

Sikke

[150] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 75.
[151] Spengler and Sayles, 22.

Şekil 2.5. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 78, Fotoğraf:10-10A)

Darp Ettiren: Fahreddin Kara Arslan (M. 1148-1174)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 570 (M. 1174-5)

Ön Yüzü: Saçları uzun, kıyafetlere sarınmış bir kadın ve yanında Cupid veya melek. Kenarda: Seb'in ve hamsemie.

Arka Yüzü: Melik el-ümera Kara Arslan bin Davud bin Sökman bin Artuk, el-İmâm Müstencid billah[152]

Bu sikkelerdeki figürlerin antikçağda veya Bizans'ta direk karşılıkları yoktur, fakat onlardan etkilendikleri malumdur. Halil Edhem, bu sikkenin sağında yayla duran meleğimsi figürü Cupid olarak tanımlamıştır. Merkezde yer alan figürün feminenliğiyle birlikte ele aldığımızda bu figürün İslam sanat ve edebiyatında bolca bahsedilen Zühre olduğu açıktır.[153]

2.3. GÜNEŞ

Güneş ve Ay isim konusunda Türkler arasında en az değişikliğe uğrayan gökcisimleridir. Kün/Gün formu neredeyse tüm zaman ve lehçelerde mevcuttur (aynı durum Ay içinde geçerlidir). Bununla birlikte Arapça Şems ve Farsça Hurşid, Hur ve Mihr isimleri de kullanılır.

Güneş tek başınayken iyi huylu, kavuşumda kötü huylu, müzekker (eril) ve neharî (gündüze ait) bir yapıya sahiptir.[154]

Yaşam ve ışığın kaynağı olmasından dolayı mutluluk sebebi, her gün sabah karanlıklardan yükselmesinden dolayı da muzaffer bir kral gibi görülmüştür. İlm-i nücûma göre diğer seyyarelerde bu hükümdarın hizmetindedir, Ay vezir, Zühre çalgıcı, Müşterî kadı, Utarid kâtip, Zuhal hazinedar ve Merih başkomutanı olarak ona hizmet eder. Bir nevi

[152] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 77.
[153] Spengler and Sayles, 24.
[154] Al-Qabîsî, 70-71.

gökyüzü yeryüzü gibi düşünülür, fakat ilm-i nücûma göre yeryüzü gökyüzünden etkilenerek oradaki düzene uygun hale gelmiştir, yani yukarıda olanlar aşağıyı etkiler.[155]

El-Kindî eserinde onu Hamel'de tahtta oturan bir adam, Sevr'de elinde altından kılıç tutan bir kadın, Cevza'da kafasında taç olan bir melik, Seretan'da yaldızlı kıyafet giyen bir adam, Esed'de taht üzerinde bir adam, Sünbüle'de altınlı kıyafet tutan bir adam, Mizan'da nişanlarla donanmış bir adam, Akreb'de sarı elbise tutan bir adam, Kavs'da elinde yaldızlı kitap tutan bir adam, Cedi'de hüzünlü bir adam, Delv'de ağlayan bir adam, Hut'ta tahtında oturmuş, kınından çekilmiş kılıç tutan bir adam olarak tarif eder.[156]

El-Bîrûnî Güneş'in figürlerini eserinde şöyle vermektedir: "dört öküz tarafından çekilen tekerlek üzerinde kalkan gibi bir şeye binmiş bir adam, sağında dayandığı bir asa, solunda gürz ve değerli taşlar (kharaz); başka bir resim; oturmuş bir adam, suratı daire şeklinde dört atın dizginlerini tutar".[157]

Kitab dakaiki'l-hakaik adlı eserde, Güneş suratından ışık hüzmeleri yayılan, bağdaş kurarak yürüyen bir aslanın sırtına oturmuş dört kolundan ikisinde sopalar tutan bir şekilde tasvir edilmiştir.[158]

Güneş, bu figürleri ve astrolojideki yeri düşünüldüğünde kuvvetli, hayat dolu hükümdarın sembolü haline gelir ve hükümdarların talih yıldızı Güneş'tir. Sikkeler üzerinde kullanımının sebebi hükümdarlara talih getirmesi içindir.

Sikke

[155] Fatma Büyükkarcı, *Firdevsi-i Tavil and His Davetname*, 23.
[156] El-Kindî, 178-179.
[157] El-Bîrûnî, *et-Tefhim*, 433-4.
[158] Ahmet Çaycı, *Gezegen ve Burç Tasvirleri,* 219.

Şekil 2.6. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 74, Fotoğraf:8-8A)

Darp Ettiren: Fahreddin Kara Arslan (M. 1148-1174)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 560 (M. 1164-5)

Ön Yüzü: Başında defneden çelenk olan erkek figürü. Kenarda: Lâ ilâhe illâ Allâh Muhammed Rasûl Allâh, el-Müstencid billâh

Arka Yüzü: Melik el-umerâ Kara Arslan bin Da'vûd bin Sökmân bin Artuk,

sene sittîn ve hamsemie[159]

Bu sikke tipi antikçağdaki Rodos'da Güneş tanrısı Helios veya Apollon'u anımsatsa da badem gözlü, elmacık kemikleri belirgin surat şekli, bu Güneş sembolünün "Türkleştirildiğine" işaret etmektedir. Artukluların bu ilk sikkeleri ile başlayan Güneş'i genç insan suratı olarak gösterme geleneği daha sonraki yüzyıllarda basitleşecek ve Güneş diski şekline evrilecektir.[160]

Sikke

Şekil 2.7. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 164, Fotoğraf:53-53A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 581 (M. 1185)

[159] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 73.
[160] Spengler and Sayles, 20.

Ön Yüzü: Dalgalı saçlı diadem takmış bir erkek figürü. Kenarda: Hüsâm el-Dîn Yuluk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı. Yıldızın içinde: El-Melik el-Nâsır Selâh el-Dünyâ ve el-Dîn Yûsuf bin Eyûb. Yıldızın köşelerinde: duribe sene ehad semânîn hamsemie[161]

Lane-Poole, bu tip sikkeleri Artavasdus (M. 742-3) ve oğlu Nikeforos'un sikkelerine benzetmiş, Halil Edhem ise yanlışlıkla bu parayı Artavasdus ve Nikeforos Fokas'ın (M.963-9) sikkelerine benzediğini iddia etmiş ve ardından gelenler aynı hatayı tekrar etmiştir. Fakat bu tip sikkelerin üzerindeki saçları dağınık erkek figürü antik Yunan'daki Helios figürlerinden esinlenmiştir. Burada görülen sikkelerin adları geçen Bizans imparatorlarının sikkeleri ile bağlantısı yoktur.[162]

Sikke

Şekil 2.8. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 166, Fotoğraf:54-54A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 582 (M. 1186-7)

Ön Yüzü: Dalgalı saçlı diadem takmış bir erkek figürü. Kenarda: Husâm el-Dîn Yuluk Arslan

[161] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 163.
[162] Spengler and Sayles, 99-100.

Arka Yüzü: Davud yıldızı. Yıldızın içinde: El-Melik el-Nâsır Selâh el-Dünya ve el-Dîn Yûsuf bin Eyûb. Yıldızın köşelerinde: Duribe sene isneyn semanîn hamsemie[163]

Sikke

Şekil 2.9. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 168, Fotoğraf:55-55A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M.1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 583 (M. 1187-8)

Ön Yüzü: Dalgalı saçlı diadem takmış bir erkek figürü. Kenarda: Husâm el-Dîn Yuluk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı. Yıldızın içinde: El-Melik el-Nâsır Selâh el-Dünyâ ve el-Dîn Yûsuf bin Eyûb. Yıldızın köşelerinde: duribe sene selase semânîn hamsemie[164]

Sikke

Şekil 2.10. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*,170, Fotoğraf: 56-56A)

[163] Ramazan Uykur. *Artuklu Sikkeleri*, 165.
[164] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 167.

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 584 (M. 1188-9)

Ön Yüzü: Dalgalı saçlı diadem takmış bir erkek figürü. Kenarda: Husâm el-Dîn Yuluk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı. Yıldızın içinde: El-Melik el-Nâsır Selâh el-Dünyâ ve el-Dîn Yûsuf bin Eyûb. Yıldızın köşelerinde: duribe sene erba'a semânîn hamsemie[165]

Sikke

Şekil 2.11. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 172, Fotoğraf:57-57A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 585 (M. 1189-90)

Ön Yüzü: Dalgalı saçlı diadem takmış bir erkek figürü. Kenarda: Husâm el-Dîn Yuluk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı. Yıldızın içinde: El-Melik el-Nâsır Selâh el-Dünyâ ve el-Dîn Yûsuf bin Eyûb. Yıldızın köşelerinde: duribe sene hamse semânîn hamsemie[166]

[165] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 169.
[166] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 171.

Sikke

Şekil 2.12. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 174, Fotoğraf:58-58A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 586 (M. 1190-1)

Ön Yüzü: Dalgalı saçlı diadem takmış bir erkek figürü. Kenarda: Husâm el-Dîn Yuluk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı. Yıldızın içinde: El-Melik el-Nâsır Selâh el-Dünyâ ve el-Dîn Yûsuf bin Eyûb. Yıldızın köşelerinde: duribe sene sitte semânîn hamsemie[167]

Sikke

Şekil 2.13. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 200, Fotoğraf:71-71A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

[167] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 173.

Darp Tarihi: Yok (Okunamıyor)

Ön Yüzü: Başında diadem olan saçları dağınık erkek.

Arka Yüzü: ... El-Kâmil Muhammed bin Eyûb el-Melik el-Mansûr Nâsır el-Dîn Artuk…[168]

Badem gözlü, başına bir çeşit diadem geçirmiş olan bu figürde de Güneş'i temsil eden sikkelerdeki tipik dağınık saçlar görülmektedir.

Sikke

Şekil 2.14. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 202, Fotoğraf:72-72A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 598 (M. 1201)

Ön Yüzü: Saçları dağınık iki tarafında yıldız olan bir erkek figürü. Kenarda: Nâsır el-Dîn Artuk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı içinde: Allah el-İmam el-Nâsır li-Dîn Emîr el-mu'minîn. Yıldızın kenarında: sene semane tis'în ve hamsemie[169]

Güneş'i sembolize eden bu dağınık saçlı erkek büstleri görüldüğü üzere oldukça yaygındır. Burada figürün iki yanına yıldız eklendiği görülmektedir, bu tip sikkelerde bazen yıldızın yerini noktaların aldığı da hatırlanmalıdır.

[168] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 199.
[169] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 201.

Spesifik olarak Nasıreddin Artuk Aslan'ın bu tip sikkeleri muhtemelen 27 Kasım 1201'de (H.598) gerçekleşen ve Artuklu bölgesinde görülebilen Güneş tutulması ile alakalıdır.[170]

Sikke

Şekil 2.15. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 204, Fotoğraf:73-73A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 598 (M. 1201)

Ön Yüzü: Saçları dağınık iki tarafında yıldız olan bir erkek figürü. Kenarda: Nasır el-Dîn Artuk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı içinde: Allah, el-İmam el-Nâsır li-Dîn Emîr el-mu'minîn, el-Melik el-Zâhir Gâzî. Yıldızın kenarında: Duribe sene semane ve tis'în ve hamsemie[171]

Sikke

[170] Spengler and Sayles, 121.
[171] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 203.

Şekil 2.16. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 206, Fotoğraf:74-74A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Saçları dağınık iki tarafında yıldız olan bir erkek figürü. Kenarda: Nasır el-Dîn Artuk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı içinde: Allah, el-İmam el-Nâsır li-Dîn Emîr el-mu'minîn. Yıldızın kenarında: Duribe sene semane ve tis'în ve hamsemie[172]

Sikke

Şekil 2.17. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 208, Fotoğraf:75-75A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Saçları dağınık iki tarafında yıldız olan bir erkek figürü. Kenarda: Nasır el-Dîn Artuk Arslan

Arka Yüzü: Davud yıldızı içinde: Allah, el-İmam el-Nâsır li-Dîn Emîr el-mu'minîn, el-Melik el-Zâhir Gâzî. Yıldızın kenarında: Duribe sene tisîne ve tis'în ve hamsemie[173]

[172] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 205.

Sikke

Şekil 2.18. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 234, Fotoğraf:88-88A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 611 (M. 1214-5)

Ön Yüzü: Saçları dağınık erkek figürü. Kenarda: Nâsır el-Dünyâ el-Dîn Artuk Arslân Melik Diyâr

Arka Yüzü: Ebû' el-'Abbâs Ahmed el-Nâsır li-Dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-

Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb, ahad 'asere ve sittemie[174]

Nümizmatlar bu tip sikkelerin üzerindeki figürü tanımlamakta ve kaynağını bulmakta zorlanmıştır. Bunlardan bazıları bu figürü defne yaprakları ile taçlandırılan bir büst diye tanımlamıştır. Bu tip sikkede defne yapraklı tacı anımsatan bir durum yoktur, dağınık ve kıvırcık saç Güneş'i temsil eden figürlerde sıklıkla görülen bir özelliktir.

[173] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 207.
[174] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 233.

Sikke

Şekil 2.19. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 236, Fotoğraf:89-89A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 611 (M. 1214-5)

Ön Yüzü: Saçları dağınık erkek figürü. Kenarda: Nâsır el-Dünyâ el-Dîn Artuk Arslân Melik Diyârbekr

Arka Yüzü: Ebû' el-'Abbâs Ahmed el-Nâsır li-Dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb, ahad 'asere ve sittemie.[175]

Sikke

Şekil 2.20. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 246, Fotoğraf:94-94A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

[175] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 235.

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 623 (M. 1226)

Ön Yüzü: Kıvırcık saçlı erkek figürü. Kenarda: El-Sultân el-a'zam' Alâ el-Dîn Keykubâd bin Keyhüsrev

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansır billâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-Mansûr

Artuk, Sene selase ve isrîne ve sittemie.[176]

Bu tip sikkelerde badem gözlü Türk tipi daha da öne çıkar, surat yuvarlaklaşarak insan büstünden Güneş'in antropomorfik temsiline doğru yeni bir evreye geçilmiştir.

Sikke

Şekil 2.21. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 248, Fotoğraf:95-95A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 623 (M. 1226)

Ön Yüzü: Kıvırcık saçlı erkek figürü. Kenarda: El-Sultân el-a'zam' Alâ el-Dîn Keykubâd bin Keyhüsrev

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansır billâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-Mansûr Artuk. Sene selase ve isrîne ve sittemi'e; Nâsır el-dünya ve el-Dîn Artuk Arslan[177]

[176] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 245.
[177] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 247.

Sikke

Şekil 2.22. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 260, Fotoğraf:101-101A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 632 (M. 1234-5)

Ön Yüzü: Kısa kıvırcık saçlı tombul yüzlü büst. Kenarda: es-Sultân el-Muâzzam ‘Ala ed-Dünyâ ved-Dîn Keykubad Kasîm Emîr el-mu’minîn

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansir billâh Emir el-mu’minîn el-Melik el-Mansûr Artuk, duribe bî-Mardin sene isneyn ve selasin ve sittemie[178]

Bir önceki sikke tipine benzemekle beraber surat daha da yuvarlaklaşmıştır. Bu figürün giderek insandan çok Güneş diskine benzemeye başladığı evredir. Bu gruptaki sikkeler muhtemelen Artuklu bölgesinde görülebilen H. 632’de Güneş, Esed burcunda iken gerçekleşen Güneş tutulmasını sembolize etmektedir.[179]

[178] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 259.
[179] Spengler and Sayles, 152.

Sikke

Şekil 2.23. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 262, Fotoğraf:102-102A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 633 (M. 1235-6)

Ön Yüzü: Kısa kıvırcık saçlı tombul yüzlü büst. Kenarda: El-Sultân el-Muâzzam ‘Alâ el-Dünyâ ve el-Dîn Keykubâd Kasîm Emîr el-mu’minîn.

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansir billâh Emîr el-mu’minîn el-Melik el-Mansûr Artuk, duribe bî-Mardîn sene selase ve selâsîn ve sittemie[180]

Sikke

Şekil 2.24. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 264, Fotoğraf:103-103A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

[180] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 261.

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 634 (M. 1236-7)

Ön Yüzü: Kısa kıvırcık saçlı tombul yüzlü büst. Kenarda: El-Sultân el-Muâzzam ‘Alâ el-Dünyâ ve el-Dîn Keykubâd Kasîm Emîr el-mu’minîn

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansir billâh Emîr el-mu’minîn el-Melik el-Mansûr

Artuk, duribe bî-Mardîn sene erba’ ve selâsîn ve sittemie[181]

Sikke

Şekil 2.25. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 276, Fotoğraf:109-109A)

Darp Ettiren: I. Necmeddin Gazi (M. 1256-7)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 654 (M. 1256-7)

Ön Yüzü: Kıvırcık saçlı erkek figürü. Kenarda: El-İmâm el-Musta’sim billâh Emîr el-mu’minîn.

Arka Yüzü: El-Melik el-Nâsır Yusuf, el-Melik el-Sa’îd Gâzî. Duribe bî-Mardîn

sene erba’ ve hamsîn ve sittemie[182]

[181] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 263.
[182] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 275.

Sikke

Şekil 2.26. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 284, Fotoğraf:113-113A)

Darp Ettiren: Muzaffer Kara Arslan (M. 1260-1294)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 658 (M. 1259-60)

Ön Yüzü: Antropomorfik Güneş sureti. Kenarında: …bî-Mardin…

Arka Yüzü: Lâ ilâhe illâ Allah Muhammed Resûl Allah Sala Allah ‘aleyhi ve sellem. el-Melik el-Muzaffer Fahr el-Dünyâ ve el-Dîn Kara Arslan ibn Artuk ‘azze nasruhu[183]

Burada artık Güneş’in insan sureti ile tasvirinin yerini tamamen Güneş diskine bıraktığı görülüyor.

Sikke

Şekil 2.27. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 288, Fotoğraf:115-115A)

Darp Ettiren: II. Necmeddin Gazi (M. 1294-1312)

Darp Yeri: Yok

[183] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 283.

Darp Tarihi: H. 698 (M. 1298-9)

Ön Yüzü: Antropomorfik Güneş sureti. Kenarda: Lâ ilâhe illâ Allâh vahdehu lâ serîke lehu Muhammed Rasûl Allâh salli.

Arka Yüzü: El-Sultân el-a'zam Zillu'l-lâh fî el-'âlam el-Melik el-Mansûr Necm el-Dîn Ebû Feth Gâzî. Sene semâne ve tis'în ve sittemie[184]

Sikke

Şekil 2.28. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 138, Fotoğraf:40-40A)

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 558 (M. 1162-3)

Ön Yüzü: Saçları yanlara doğru salınmış erkek figürü. Kenarlarda: el-Melik el-âlim el-âdil Necm el-Dîn Melik Diyarbekr

Arka Yüzü: Tac takmış saçları yanlardan sarkan imparatoriçe figürü. Kenarlarda: Ebû el-Muzaffer Alpî bin Timurtâs bin Îl-Gâzî bin Artuk sene semâne ve hamsîne ve hamsemie[185]

Bu tip sikkelerin üzerindeki figürleri Lane-Poole, Utarid ve Sünbüle olarak yorumlamaktadır. Bu görüşe Spengler de katılır, fakat Uykur bu figürleri Güneş ve Ay olarak açıklar. Ön yüzdeki büstün üzerinde Utarid'i anımsatacak herhangi bir karakteristik özellik bulunmamaktadır. Öte yandan dağınık uzun saçların Güneş'i temsil ettiği daha önceki sikkelerde de görüldü. Arka yüzdeki kraliçe figürününse Ay olarak yorumlanması oldukça tutarlıdır, nitekim Türkler arasında Güneş ve Ay'ın bir arada anılması oldukça

[184] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 287.
[185] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 137.

yaygındır. Anadolu Selçuklu mimarisinde de Güneş ve Ay'ın erkek ve kadın büstü olarak görüldüğü başka örnekler mevcuttur.[186]

Sikke

Şekil 2.29. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 140, Fotoğraf:41-41A)

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 558 (M. 1162-3)

Ön Yüzü: Saçları yanlara doğru salınmış erkek figürü. Kenarlarda: el-Melik el-âlim el-âdil Necm el-Dîn Melik Diyarbekr

Arka Yüzü: Tac takmış saçları yanlardan sarkan imparatoriçe figürü. Kenarlarda: Ebû el-Muzaffer Alpî bin Timurtâs bin Îl-Gâzî bin Artuk sene semâne ve hamsîne ve hamsemie[187]

Sikke

Şekil 2.30. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*,142, Fotoğraf:42-42A)

[186] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 417-8, 421-2.
[187] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 139.

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 559 (M. 1163-4)

Ön Yüzü: Saçları yanlara doğru salınmış erkek figürü. Kenarlarda: el-Melik el-âlim el-âdil Necm el-Dîn Melik Diyarbekr

Arka Yüzü: Tac takmış saçları yanlardan sarkan imparatoriçe figürü. Kenarlarda: Ebû el-Muzaffer Alpî bin Timurtâs bin Îl-Gâzî bin Artuk sene tis'a ve hamsîne ve hamsemie[188]

2.4. MERİH

Günümüzde Mars ismi verilen Hakaniye Türkçesi'nde Kürüd ve gökte göründüğü bakırımsı renkten dolayı Bakırsukun adı ile bilinen bu seyyareye Oğuzlar Arapça Mirrih ve Farsça Behram adlarını veriyordu.[189]

Astrolojide Merih talihsiz kabul edilen iki seyyareden küçüğüdür, "en-nehs es-sagir" sıfatlarından biridir, büyük talihsizlik kaynağı Zuhal ise "en-nehs el-ekber" olarak bilinir.[190] Kötü huylu, müzekker (eril) ve leylî (geceye ait) bir yapıya haizdir.[191] Kızıl renginden dolayı El-Ahmer ismiyle de anılır, bazen bu onun kanlı doğasını vurgulamak için kullanılır. Vahşi, saldırgan, savaşçı bir kuvvet olarak görülen Merih, fatihlerin, yağmaların, savaşların seyyaresidir. El-Cizre'deki köprüde görüldüğü gibi bazen düşmanlarını kahreden manasında El-Kahir dendiği de oluyordu.[192] Geçtiği yerleri yakıp yıkan bir savaşçı gibi düşünülen bu seyyareyi en iyi ifade edenlerden biri Yusuf Has Hâcib'dir; "Üçünçi kürüd keldi köksün yorır, kayuka bu baksa yaşarmış kurır" (Üçüncü Merih'tir geldi mi, gazab yürür, ne tarafa baksa yeşerenler kurur).[193]

El-Kindî eserinde onu Hamel'de al renkli iki gözü de mavi bir elinde kesik bir baş diğerinde kanlı bir bıçak tutan genç, Sevr'de elinde kınından çıkarılmış bir kılıç tutan genç, Cevza'da elinde iki başlı yılan tutan bir adam, Seretan'da elinde ölü birini tutan genç, Esed'de bir elinde kılıç tutan ve diğer elinde ölü kadın tutan bir orta yaşlı adam, Sünbüle'de

[188] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 137.
[189] Ergene, 266-7; Bahşayiş b. Çalıça, 95, 123, 165.
[190] Spoer, 375.
[191] Al-Qabisi, 68-9.
[192] Hartner, 114.
[193] Yusuf Has Hacib, 30.

elinde hançer tutan genç, Mizan'da kadına sarılan ve elinde kınından çıkmış kılıç tutan genç, Akreb'de aslana binmiş, sağ elinde büyük bir yılan sol elinde kınından çıkmış kanlı kirlenmiş kılıç olan bir adam, Kavs'da kılıç kuşanmış ve elinde bıçak tutan bir genç, Cedi'de kısrağa binmiş bir elinde kılıç diğerinde ise kan damlayan kesilmiş bir baş tutan biri, Delv'de üzerinde kırmızı kıyafet olan genç bir adam ve elinde kesik bir baş gibi tasvirlerini tarif eder.[194]

El-Bîrûnî eserinde Merih'in figürlerini şu şekilde vermektedir; "iki aslana oturmuş genç bir adam, sağ elinde kınından çekilmiş bir kılıç, solunda savaş baltası; başka bir resim; doru ata binmiş kafasında miğfer, sol elinde güllerle bezenmiş bayrak ile mızrak, sağ elinde kırmızı kaplı adam başı".[195]

Daha önce de belirtildiği gibi her yıldızın yönettiği ülkeler ve topluluklar vardır. Merih, genel olarak Türkler'in yaşadığı ülkeleri yöneten yıldızdır ve Türkler'in seyyaresi olarak kabul edilir. Türkler'in iyi savaşçılar olmaları da Merih'in etkisine bağlanır. El-Kazvînî eserinde Türkler için "Meslekleri kendi yıldızları olan Merih'in sanatı olan harp ve darptır"[196] diyerek bunu açık şekilde dile getirmektedir.

Merih'le ilgili bu figürün köklerini incelemek için yukarıda Kindî'nin verdiği örneklere geri dönüp bakmak gerekir, elinde kılıç tutan figür Merih'in en öne çıkan halidir, özellikle Cedi'de tarif edilen elinde kılıç ve kesik kelle tutan figürü farklı eserlerde de görürüz. Bîrûnî'nin eserinde verilen tasvir de bu tarife uygundur.

Bu figürün kökenini Harranîler'de aramak gerekir. Ed-Dımaşkî'nin coğrafya eserinde aktarılan bilgilere göre Harranîlerin taptığı yedi seyyareye ait tapınaklardan biri de Aris (Yunanca Ares'den gelmektedir) adı ile taptıkları Merih'in tapınağıdır. Tapınak kırmızı renkte ve kırmızı halılarla bezenmiştir, duvarlarında savaş aletleri bulunur, merkezinde yedi basamakla çıkılan bir kaidenin üzerindeki tahtta oturan bir elinde kılıç diğerinde ise saçlarından tuttuğu kanlı kelleyi sallayan bir heykel vardır. Bu Merih

[194] El-Kindî, 176-7.
[195] El-Bîrûnî, *et-Tefhim*, 433-4.
[196] Şeşen, 146.

heykelinin tarifi hem sikkede görülen figürle hem de kitaplarda anlatılan figürlerle uyumludur, bu durumda Merih figürünün kaynağının Harranîler olduğu kesindir.[197]

Sikke

Şekil 2.31. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 184, Fotoğraf:63-63A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M.1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 596 (M. 1199)

Ön Yüzü: Türk kıyafetleri ve zırhları giymiş, "Türk oturuşu" denilen şekilde bağdaş kurmuş, bir elinde kılıç diğerinde ise kesik kelle tutan figür. Altında bir süsleme. Kenarda: Nur el-Dîn Atabek

Arka Yüzü: El-Nâsır li-Dîn Allah Emîr el-mu'minîn. El-Melik el-Efdal 'Alî ve el-

Melik el-Zâhir Gâzî bin el-Melik. Husâm el-Dîn Yûluk Arslan Melik Diyârbekr

bin İl-Gâzî bin Artuk duribe sene sitte ve tis'îne[198]

Bu sikke tipinde görülen figürün Harranî kökenli olduğuna daha önce değinilmişti, fakat figürün üzerindeki zırh, başlık ve oturma şekli Türkmenleri anımsatır şekildedir. Merih talihsiz bir seyyare kabul edilse dahi düşmanlara karşı zaferi, savaşta başarıyı ve savaşçılık yeteneklerini temsil eder. Merih'in Türklerin seyyaresi kabul edildiğini

[197] En-Nedim, 1004; Ed-Dımaşkî, 43.
[198] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 183.

hatırlamak gerekir, burada Türk kıyafetleri ve oturuşu ile tasvir edilmesinin sebebi budur. Bir nevi bu sikke üzerinde Merih "Türkleşmiştir".

Sikke

Şekil 2.32. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 186, Fotoğraf:64-64A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 596 (M. 1199)

Ön Yüzü: Türk kıyafetleri ve zırhları giymiş, bağdaş kurmuş bir elinde kılıç diğerinde ise kesik kelle tutan figür. Altında bir süsleme. Kenarda: Nur el-Dîn Atabek

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allah Emir el-mu'minîn. El-Melik el-Efdal Alî ve el-

Melik el-Zâhir Gâzî bin el-Melik el-Nâsır. Husâm el-Dîn Yuluk Arslan Melik

Diyârbekr bin İl-Gâzî bin Artuk duribe sene sitte ve tes'îne ve hamsemie[199]

[199] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 185.

Sikke

Şekil 2.33. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 188, Fotoğraf:65-65A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 596 (M. 1199)

Ön Yüzü: Türk kıyafetleri ve zırhları giymiş, bağdaş kurmuş bir elinde kılıç diğerinde ise kesik kelle tutan figür. Altında süsleme, sol tarafta çiçek vardır.

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allah Emir el-mu'minîn. El-Melik el-Efdal Alî ve el-Melik el-Zâhir Gâzî bin el-Melik. Husâm el-Dîn Yuluk Arslan Melik Diyârbekr bin İl-Gâzî bin Artuk duribe sene sitte ve tes'îne[200]

Sikke

[200] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 187.

Şekil 2.34. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 190, Fotoğraf:66-66A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 596 (M. 1199)

Ön Yüzü: Türk kıyafetleri ve zırhları giymiş, bağdaş kurmuş bir elinde kılıç diğerinde ise kesik kelle tutan figür (bu sikkede figür diğerlerinin tersi yöndedir). Kenarda: Nur el-Dîn Atabek

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allah Emir el-mu'. El-Melik el-Efdal Alî ve'l-Melik el-Zâhir Gâzî bin el-Melik el-Nâsır Yusuf. Husâm el-Dîn ... duribe sene site ve tes'îne …[201]

Sikke

Şekil 2.35. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 192, Fotoğraf:67-67A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 596 (M. 1199)

Ön Yüzü: Türk kıyafetleri ve zırhları giymiş, bağdaş kurmuş bir elinde kılıç diğerinde ise kesik kelle tutan figür. Altında süsleme, yanında ise çiçek vardır.

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allah Emir el-mu'minîn. El-Melik el-Efdal Alî ve el-

[201] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 189.

Melik el-Zâhir Gâzî bin el-Melik el-Nâsır. Husâm el-Dîn Yuluk Arslan bin İl-

Gâzî bin Artuk duribe sene seb'a ve tes'îne ve hamsemie[202]

Sikke

Şekil 2.36. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 194, Fotoğraf:68-68A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 597 (M. 1200)

Ön Yüzü: Türk kıyafetleri ve zırhları giymiş, bağdaş kurmuş bir elinde kılıç diğerinde ise kesik kelle tutan figür. Altında süsleme vardır. Kenarda: Nur el-Dîn Atabek

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allah Emir el-mu'minîn. El-Melik el-Efdal Alî ve el-

Melik el-Zâhir Gâzî bin el-Melik el-Nâsır. Husâm el-Dîn Yuluk Arslan bin İl-

Gâzî bin Artuk duribe sene seb'a ve tes'îne ve hamsemie[203]

[202] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 191.
[203] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 193.

Sikke

Şekil 2.37. (Behzad Butak, *XI. XII. XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları,* İstanbul 1947, 96, Fotoğraf: Numara Yok)

Darp Ettiren: İmadüddin Zünnun (M. 1172-1175)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Aslanın yelelerinden tutmuş bir şekilde aslana binen eli kılıçlı adam figürü. Kenarda: El-Emir el-İsfehsalâr el-İcl es-Seyyid el-Kebir İmad üd-din

Arka Yüzü: El-Melik Zünnun bin Muhammed Seyf Emir ül-Müminin. Nasir el-İslâm Şiryarbek Çapiksüvar Melik el-ümera ebu Şüca[204]

Bu figürle darp edilen sikkelerin ilk örneklerinden biridir. Aslana binmesinin yanı sıra elinde kınından çıkmış bir kılıç kaldırıyor olması, sikkenin Merih ile olan ilişkisini net şekilde gösterir. Astrolojik figürlerin yer aldığı bir Artuklu aynasında Merih, evi olan Hamel'de koça binmiş, bir elinde kılıç diğer elinde kesik bir kelle ile tasvir edilmiştir. Esed, Merih'in evi ya da şerefi değildir, fakat pek çok yerde yan yana tasvir edilirler. Bîrûnî'nin Merih tasvirinde de aslan bulunmaktadır. Buradaki sikkelerde bu figürün kullanılmasının temel sebeplerinden biri seyyarelerden Merih'in, burçlardan ise Esed'in Türklerle olan bağlantısı olabilir, her ikisi de Türkler için talihli (her ne kadar Merih'in kendisi talihsiz kabul edilse de) kabul edilir.[205]

[204] Behzad Butak, *XI. XII. XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları,* İstanbul 1947, 96.
[205] Artuk, 77.

Sikke

Şekil 2.38. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 96, Fotoğraf:19-19A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Mahmud (M. 1200-1222)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 615 (M. 1218-9)

Ön Yüzü: Aslanın yelelerinden tutmuş bir şekilde aslana binen adam figürü. Kenarda: Nâsır el-Dîn Mahmûd

Arka Yüzü: El-Melik el-Sâlih el-Melik el-Kâmil Muhammed. El-imâm el-Nâsır

Emîr el-mu'minîn duribe bi-Hisn sene hâmse 'asere (sittemie)[206]

Sikke

[206] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 95.

Şekil 2.39. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 196, Fotoğraf:69-69A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok (Okunamıyor)

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Aslanın yelelerinden tutmuş bir şekilde aslana binen adam figürü. Kenarda: ...Nâsır el-Dünyâ ve el-Dîn Artuk Arslân…

Arka Yüzü: Üzerinde yayı anımsatan bir süs: El-İmâm el-Nâsır li-Dîn Allâh Emîr el-mu'minîn … Seîf el-Dîn Ebû Bekr ibn Eyûb …[207]

Sikke

Şekil 2.40. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 226, Fotoğraf:84-84A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 606 (M. 1209-10)

Ön Yüzü: Aslanın yelelerinden tutmuş bir şekilde aslana binen adam. Kenarda: El-Melik el-Âlim el-Âdil Nâsır el-Dünya ve el-Dîn Artuk Arslân Melik Diyârbekr.

[207] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 195.

Arka Yüzü: El-İmâm el-Nâsır li-Dîn Allah Emîr el-mu'minîn, sitte ve sittemie. El-Melik el-Âdil Seîf el-Dîn Ebû Bekr ibn Eyyûb duribe bi-Mârdîn sene[208]

Sikke

Şekil 2.41. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 228, Fotoğraf:85-85A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 606 (M. 1209-10)

Ön Yüzü: Aslanın yelelerinden tutmuş bir şekilde aslana binen adam. Kenarda: El-Melik el-'âlim el-'âdil Nâsır el-Dünya ve el-Dîn Artuk Arslân Melik Diyârbekr

Arka Yüzü: El-İmâm el-Nâsır li-Dîn Allâh Emîr el-mu'minîn, sitte ve sittemie.

el-Melik el-Âdil Seîf el-Dîn Ebû Bekr ibn Eyyûb duribe bi-Mârdîn sene[209]

[208] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 225.
[209] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 227.

Sikke

Şekil 2.42. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 230, Fotoğraf:86-86A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 606 (M. 1209-10)

Ön Yüzü: Aslanın yelelerinden tutmuş bir şekilde aslana binen adam. Kenarda: El-Melik el-Âlim el-Âdil Nâsır el-Dünya ve el-Dîn Artuk Arslân Melik Diyârbekr.

Arka Yüzü: El-İmâm el-Nâsır li-Dîn Allah Emîr el-mu'minîn, sitte ve sittemie. El-Melik el-Âdil Seîf el-Dîn Ebû Bekr ibn Eyyûb duribe bi-Mârdîn sene[210]

Sikke

[210] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 229.

Şekil 2.43. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 232, Fotoğraf:87-87A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 606 (M. 1209-10)

Ön Yüzü: Aslanın yelelerinden tutmuş bir şekilde aslana binen adam. Kenarda: El-Melik el-Âlim el-Âdil Nâsır el-Dünya ve el-Dîn Artuk Arslân Melik Diyârbekr.

Arka Yüzü: El-İmâm el-Nâsır li-Dîn Allah Emîr el-mu'minîn, sitte ve sittemie. El-Melik el-Âdil Seîf el-Dîn Ebû Bekr ibn Eyyûb duribe bi-Mârdîn sene[211]

Sikke

Şekil 2.44. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 252, Fotoğraf:97-97A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 626 (M. 1228-9)

Ön Yüz: Aslanın yelelerinden tutmuş bir şekilde aslana binen adam. Kenarda: El-Melik el-Âlim el-Âdil Nâsır el-Dîn Artuk.

Arka Yüzü: El-Mustansir billâh Emîr el-mu'minîn. Duribe sene isrîn sitte ve sittemie …Melik el-Kâmil Nâsır el-Dünya ve el-Dîn…[212]

[211] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 231.
[212] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 251.

2.5. MÜŞTERÎ

Hakaniye Türkçesi'nde Ongay denilen bu seyyareye Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Karakuş (qara quş yulduz), Oğuz Türkçesi'nde Arapça Müşterî ve Farsça Ümrüz, Bercis gibi isimler verilmişti.[213]

Astrolojide genellikle en büyük talih olarak bilinen Müşterî'ye "es-sa'ad el-ekber ve yedel 'ala-es-salâh" (huzura götüren en büyük mutluluk) denir.[214] İyi huylu, müzekker (eril) ve neharî (gündüzsel) bir yapısı vardır.[215]

El-Kindî'nin eserinde Hamel'de beyaz giymiş kafasında altından bir tac takan şeyh, Sevr'de beyaz giyinmiş yaşlılar, Cevza'da üzerinde havlu benzeri kumaştan kıyafet olan bir şeyh, Seretan'da üzerinde sarı giysi olan bir şeyh, Esed'de elinde Mushaf olan bir adam, Sünbüle'de sararmış kıyafet giyen bir şeyh, Mizan'da üzerinde beyaz yaldızlı kıyafet olan şeyh, Akreb'de kızıl kıyafet giyen şeyh, Kavs'da sarığının ucu sallanan ve siyah giyinen bir şeyh, Cedi'de kıyafeti yanan bir şeyh şeklinde tasvirler vermektedir.[216]

El-Bîrûnî, Müşterî'nin figürünü şöyle tarif eder: "at sırtında sağ elinde kınından çıkmış bir kılıç, sol elinde ise yay ve tespih tutan genç bir adam; başka bir resim; taht üzerinde bir adam, üzerinde çeşitli renklerde bir cüppe, sol elinde bir tespih".[217]

Kitab dakaik'il-hakaik'ta tahtta bağdaş kurmuş mavi elbiseli ve elinde kitap, asa, ibrik tutar halde gösterilmiştir. Burada kıyafetin ve eldeki kitabın benzerliği Utarid ile olan iştirak-ı mesaiye işaret etmektedir.[218]

Bu tasvirlerin hepsi onun alim ve hâkim olan yapısına işaret etmektedir. Sikkeler üzerinde Müşterî'nin kullanılmasının sebebi muhtemelen onun saadet ve adalet getiren bir seyyare olmasıdır.

---

[213] Ergene, 267; Mahmûd el-Kâşgarî, 402; Bahşayiş b. Çalıça, 95.
[214] Spoer, 375.
[215] Al-Qabisi, 64-5.
[216] El-Kindî, 174.
[217] El-Bîrûnî, *et-Tefhim,* 433-4.
[218] Ahmet Çaycı, *Gezegen ve Burç Tasvirleri,* 218.

Sikke

Şekil 2.45. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 70, Fotoğraf:6-6A)

Darp Ettiren: Fahreddin Kara Arslan (M. 1148-1174)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 556 (M. 1160-61)

Ön Yüzü: Elinde küre ve asa tutan bir adam. Kenarda: Sene s-n-v

Arka Yüzü: el-Melik el-Alim el-Adil Fahreddin Karaarslan bin Davud bin Artuk[219]

Stanley Lane-Poole, Halil Edhem ve diğer nümizmatlar bu sikke tipini geç Bizans sikkelerine benzetir. Bu para tipi ilk tarihlendirilebilen Artuklu sikkelerindendir, her ne kadar Bizans paralarını anımsatsa da elindeki asa ve küre Müşterî'nin sembollerindendir.[220]

Sikke

[219] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 69.
[220] Spengler and Sayles, 16.

Şekil 2.46. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 90, Fotoğraf:16-16A)

Darp Ettiren: II. Kutbeddin Sökman (M. 1185-1200)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 594 (M. 1198)

Ön Yüzü: Bir elinde mızrak ya da asa diğer elinde ise küre tutan adam figürü. Kenarda: Sene erba' ve tis'îne ve hamsemie.

Arka Yüzü: el-Melik el-Mes'ûd Kutb el-Dîn Sukmân bin Muhammed bin Kara Arslan el-İmâm el-Nasır emir el-mu'minîn[221]

Bu sikke daha önce yorumlayanlar tarafından İmparator I. Iustinianus'un sikkelerine benzetilmiştir, fakat küre ve hükümdar asasının İslam dünyasında ve Bizans'ta yaygın olarak kullanıldığı düşünülürse spesifik bir sikke ile bağlantı kurma çabası anlamsızlaşır. Burada görülen sikkenin kafasındaki başlıkla ilgili nümizmatlar farklı görüşler öne sürmüşlerdir, fakat buradaki başlığın Türkmen ikonografisinde bolca görülebilen serpuş olduğu aşikardır. Eldeki hükümdar asası ve küre, Müşterî'nin antik çağda Tanrı Zeus/Jüpiter ile ilişkilendirilmesinden beri kullanılan iki sembolüdür. Bunun yanı sıra 1965'te Kubadabad'da bulunan burç ve gezegen figürlü çinilerde de bu sikkedekine benzer şekilde başında serpuş olan bir Müşterî bulunmuştur, fakat Kubadabad'da bulunan figür Hut burcu ile olan alakasından dolayı elinde balık tutar şekilde oturan bir figürdür.[222]

Sikke

[221] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 89.
[222] Spengler and Sayles, 40-1; Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü", *Sanat Tarihi Yıllığı,* XI, (1966-1968), 156.

Şekil 2.47. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 160, Fotoğraf:51-51A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-1200)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Saçları dağınık diadem takmış büyük bir erkek figürü, yanındaki taç takmış küçük erkek figürüne bakar. Kenarda: Hüsâm el-Dîn Melik Diyârbekr

Arka Yüzü: El-Melik el-Nâsır Selâh el-Dîn Muhiyy devle Emîr el-mu'minîn

Yûsuf bin Eyyûb[223]

Bu sikke tipinde büyük figürün Roma'nın Julio-Claudian Hanedanı döneminde basılan sikkelerden etkilendiği düşünülebilir, fakat yanındaki küçük figürün eklenmesi ile spesifik bir gök olayını temsil etmektedir. Dağınık saçlı erkek figürü genelde Güneş'i sembolize eder. Taç, küre ve asa gibi sembollerse genelde Müşterî'de görülen ona ait sembollerdir. 19 Aralık 1189'da (H.585) Artuklu bölgesinden görülecek şekilde, Müşterî, Güneş'in arkasından geçerek bir eklips (okültasyon) gerçekleşmiş ve Müşterî bir süre gökte görülmemiştir. Bu olay dönemin müneccimlerine göre talihli bir kavuşum olarak kabul edilmiş, kavuşum Güneş'in yükselme saatlerine denk geldiği için talihin çok daha yüksek olması beklenmiştir.[224]

Sikke

[223] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 159.
[224] Spengler and Sayles, 102-3.

Şekil 2.48. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 162, Fotoğraf:52-52A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-1200)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Saçları dağınık diadem takmış büyük bir erkek figürü, yanındaki taç takmış küçük erkek figürüne bakar. Kenarda: Hüsâm el-Dîn Melik Diyârbekr

Arka Yüzü: El-Melik el-Nâsır Selâh el-Dîn Muhiyy devle Emîr el-mu'minîn Yûsuf bin Eyyûb[225]

Sikke

Şekil 2.49. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 256, Fotoğraf:99-99A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 628 (M. 1230-1)

Ön Yüzü: Taht üzerinde "Türk oturuşu" şeklinde oturan bir elini dizine koymuş diğerinde küre tutan figür. Kenarda: Nâsır el-Dîn Artuk Arslan

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansır billâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-Kâmil Muhammed. Duribe sene semâne ve 'isrîn ve sittemie[226]

[225] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 161.

Figürün altında Döger boyunun tamgası, tahtta ve çevresinde yıldız ve noktalar mevcuttur. Tahtta oturan figür Türk kıyafetleri giymiş ve bağdaş kurarak Türk oturuşu tipindedir, elinde küre tutmaktadır. Hükümdar şeklinde tasvir edilen Müşterî'nin sembolü olan elinde küre tutma ve tahtta oturma öne çıkmaktadır.

Sikke

Şekil 2.50. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 258, 100-100A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 628 (M. 1230-1)

Ön Yüzü: Taht üzerinde "Türk oturuşu" şeklinde oturan bir elini dizine koymuş diğerinde küre tutan figür. Kenarda: Nâsır el-Dîn Artuk Arslan

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansır billâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-Kâmil Muhammed. Duribe sene semâne ve 'isrîn ve sittemie[227]

[226] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 255.
[227] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 257.

Sikke

Şekil 2.51. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 266, Fotoğraf:104-104A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 634 (M. 1236-7)

Ön Yüzü: Taht üzerinde "Türk oturuşu" şeklinde oturan bir elini dizine koymuş diğerinde ise küre tutan figür. Kenarda: El-Sûltan el-Mu'âzzam Gıyâs el-Dünya ve el-Dîn Keyhusrev Kasîm Emir el-mu'minîn

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansir billâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-Mansûr Artuk, duribe bî-Mardin sene erba' ve selâsîn ve sittemie[228]

Sikke

Şekil 2.52. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 268, Fotoğraf:105-105A)

[228] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 265.

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 635 (M. 1237-8)

Ön Yüzü: Taht üzerinde "Türk oturuşu" şeklinde oturan bir elini dizine koymuş diğerinde küre tutan figür. Kenarda: El-Sultân el-Mu'âzzam Gıyâs el-dünya ve el-Dîn Keyhusrev Kasîm Emir el-mu'minîn

Arka Yüzü: El-İmâm el-Mustansir billâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-Mansûr

Artuk, duribe bî-Mardîn sene erba' ve selâsîn ve sittemie[229].

Yukarıdaki sikkelerin bir devamı olan bu figürde taht ve yıldızlar ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte Müşterî'nin özelliği olan elinde küre tutma aynı şekilde devam etmektedir.

Sikke

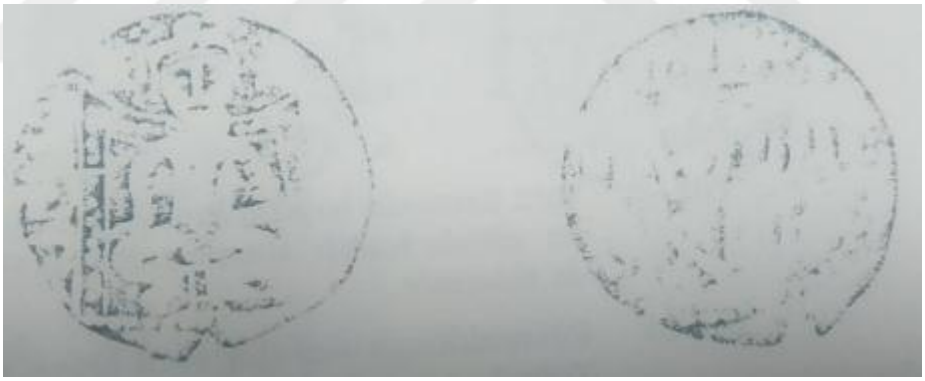

Şekil 2.53. (Halit Erkiletlioğlu ve Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri,* Kayseri 1996, 57, Fotoğraf: Numarası yok)

Darp Ettiren: Rükneddin Cihan Şah (M.1225-1230)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H.6.. (Okunamıyor)

Ön Yüzü: Tahtta oturmuş elinde küre ile "Türk oturuşu" ile bir hükümdar. Kenarda: sittemie

[229] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 267.

Arka Yüzü: Rükneddünya ved-Din ebul-feth, Cihan Şah bin Tuğrul[230]

[230] Halit Erkiletlioğlu ve Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri,* Kayseri 1996, 58.

3. ZODYAK FİGÜRLÜ SİKKELER

Klasik astrolojiye göre hareket halinde olan yedi seyyarenin feleğinden sonra hareket etmeyen sabitelerin katı gelir. Bu kata Zat'ül-Buruç denir, burada zodyak burçları denen on iki burç yer alır.

3.1. CEVZA

Günümüzde karakterine uygun olarak İkizler diye bilinen bu burç, Latince Gemini adını almaktadır.

Yukarıda seyyarelerden bahsederken onlara atanan yeryüzündeki bölgelerden bahsetmiştik, aynı şekilde zodyak burçlarının da yeryüzünde yönettikleri bölgeler vardır. Cevza, Cürcan, Büyük Ermenistan, Azerbaycan, Gilan, Mukan, Mısır ve Barka'yı tek yönetirken, İsfahan ve Kirman'ın bir kısmının yönetimini paylaşır.[231]

Bu burç genel olarak yan yana duran iki kardeş olarak tasvir edilir, bu durum bazen iki kadın bazen iki erkek olarak değişebilir. Abdurrahman es-Sufî'nin eserinde yer alan tasvirlerden, el-Cezerî'nin eserinde yer alan saat süsüne kadar bu ikili figürün pek çok örneği görülebilir.[232]

Cevza, Utarid'in evlerinden biridir ve bu yüzden Utarid'in etkilerinden olan talihle birlikte düşünülmelidir. El-Kabîsî, Cevza burcunu tarif ederken, "cömert, iyi ruhlu" olduğunu belirtmiştir.[233] Sikkeler onun talihli, cömert doğası düşünülerek ele alınmalıdır.

Sikke

[231] Al-Qabisi, 34-5; El-Bîrûnî, *et-Tefhîm,* 365.
[232] el-Cezerî, 5; Joseph M. Upton, "A Manuscript of "The Book of the Fixed Stars" by 'Abd Ar-Rahman As-Sufî", *Islamic Matematics and Astronomy,* XXV, 192-3.
[233] Al-Qabisi, 34-5.

Şekil 3.1. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 128, Fotoğraf:35-35A)

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Sırtlarını birbirine dönmüş iki erkek büstü. Kenarlarda: Lâ ilâhe illa Allah Muhammed Rasûl Allah, el-Mustancid billâh Emir el-mu'minîn.

Arka Yüzü: Saçları bukleli bir kadın figürü. Kenarlarda: Necm el-Dîn Melik Diyârbekr, Alpi bin Îl-Gâzî bin Artuk[234]

Bu tip sikkelerin ortasında görülen nokta aslında yıldızın bozulması ile oluşmuş ya da yıldız sembolü yerine ikame edilmiştir. Spengler ve Sayles, arka yüzdeki büstü gorgon Medusa'ya benzetir ve gorgonun ise Sünbüle'yi temsil ettiğini belirtir, fakat buradaki kafanın Utarid'i temsil ediyor olması da muhtemeldir.[235]

Sikke

Şekil 3.2. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 130, Fotoğraf:36-36A)

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

[234] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 127.
[235] Spengler and Sayles, 85

Ön Yüzü: Sırtlarını birbirine dönmüş, suratları zamanla silinmiş iki erkek figürü. Kenarlarda: Lâ ilâhe illa Allah Muhammed Rasûl Allah, el-Mustancid billâh Emir el-mu'minîn.

Arka Yüzü: Saçları bukleli bir kadın figürü. Kenarlarda:Necm el-Dîn Melik Diyârbekr, Alpi bin Îl-Gâzî bin Artuk[236]

Sikke

Şekil 3.3. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 132, Fotoğraf:37-37A)

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Sırtları birbirine dönük halde duran iki erkek figürü. Kenarlarda: Lâ ilâhe illa Allah Muhammed Rasûl Allah, bi Emir Allah el-Mustadi

Arka Yüzü: Saçları bukleli kadın figürü. Kenarlarda: Necm el-Dîn Melik Diyârbekr, Alpi bin Îl-Gâzî bin Artuk[237]

[236] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 129.
[237] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 131.

Sikke

Şekil 3.4. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 134, Fotoğraf:38-38A)

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Sırtları birbirine dönük iki erkek figürü. Kenarlarda: Lâ ilâhe illa Allah Muhammed Rasûl Allah, el-Mustadi bi Emir Allah

Arka Yüzü: Saçları bukleli kadın figürü. Kenarlarda: Necm el-Dîn Melik Diyârbekr, Alpi bin Îl-Gâzî bin Artuk[238]

Sikke

Şekil 3.5. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 136, Fotoğraf:39-39A)

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

[238] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 133.

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Sırtları birbirlerine dönük iki erkek figürü. Kenarlarda: Lâ ilâhe illa Allah Muhammed Rasûl Allah, el-Mustadi bi Emir Allah

Arka Yüzü: Saçları bukleli kadın figürü. Kenarlarda: Necm el-Dîn Melik Diyârbekr, Alpi bin Îl-Gâzî bin Artuk[239]

Sikke

Şekil 3.6. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri,* 88, Fotoğraf:15-15A)

Darp Ettiren: II. Kutbeddin Sökman (M. 1185-1200)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 584 (M. 1188)

Ön Yüzü: Sırt sırta vermiş iki erkek. Üstte: Sene erba' ve semânîn ve hamsemie.

Arka Yüzü:el-Melik el-Adil Kutbeddin Sukman bin Muhammed bin Karârslan bin Artuk Mu'in el-İmâm el-Nâsir li-Din Allah , el-Melik el-Nâsir Yûsuf bin Eyyub[240]

Bu sikke daha önceden inceleyenler tarafından Augustus ve Agrippa'nın sırt sırta vermiş olduğu Nemausus sikkesinin kopyası olarak yorumlanmıştır, fakat Spengler ve Sayles'in işaret ettiği gibi eğer dönemin sanatı ve yazmalardaki resimler incelenirse bu figürün Cevza burcu için yaygın olarak kullanılan tek vücuttan çıkan iki baş figürüne uygun olduğu görülür. Nitekim bu sikkedeki suratların şekli Nemausus sikkesindekilere benzemez ve o sikkede vücutları birbirinden ayrı iki kafa mevcutken bu örnekte kafalar omuzda

[239] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 135.
[240] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 87.

birleşmektedir.[241] El-Cezerî'nin eserinde ve Firdevsî-i Tâvil'in *Davet-namesi*'nde yukarıda bahsedilen vücudu bir, fakat iki başlı Cevza figürü net şekilde görülebilir.[242]

Sikke

Şekil 3.7. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 92, Fotoğraf:17-17A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: el-Hisn

Darp Tarihi: H. 610 (M. 1213-4)

Ön Yüzü: Çift başlı bir kartal figürü, ayaklarının arasında hilale benzer bir motif. Kenarda: Duribe bi'l-Hisn, sene 610

Arka Yüzü: El-Melik el-Sâlih Mahmûd bin Artuk, el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr, el-İmâm el-Nâsır Emîr el-Mu'minîn[243]

Hititler'den önce Alaca Höyük'te (M.Ö. 2300-2000) kullanılmaya başlayan bu sembol Türkmenler, Anadolu'ya göç ettikten sonra tekrar yaygınlaşmaya başlamıştır. Müstakil olarak dahi oldukça uzun bir tarihi olan bu figür burada astrolojik bir durumu ifade etmektedir. Spengler ve Sayles eserlerinde Cirlot'dan alıntı yaparak "Tıpkı diğer

[241] Spengler and Sayles, 37-8.
[242] el-Cezerî, 5; Büyükkarcı, 195.
[243] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 91.

hayvanlar gibi, Cevza burcunda, kartalda tam ya da parçalı bir ikileşmeye gider. Buradan çift başlı kartal doğar" dediğini aktarır.[244]

Sikke

Şekil 3.8. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 94, Fotoğraf:18-18A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Âmid

Darp Tarihi: H. 614 (M. 1217-8)

Ön Yüzü: Çift başlı bir kartal figürü, kanatların yerinde insan kafaları, ayaklarının yerinde düğümler halinde bir motif mevcuttur. Kenarda: Duribe bi-Âmid sene 614. El-Melik el-Sâlih Nâsır el-Dünya ve el-Dîn Mahmûd bin Muhammed bin Artuk

Arka Yüzü: El-İmâm el-Nâsır Emîr el-mu'minîn. El-Sultân el-Gâlib İzz el-Dünyâ ve el-Dîn Keykâ'vûs bin Keyhusrev bin Kılıç Arslan[245]

Buradaki sikkenin üzerinde kartalın kanatları yerine eklenen kafalar bu figürün Cevza ile olan ilişkisini doğrulamaktadır. Birbirlerine bakan veya birbirlerine sırtlarını dönmüş olan figürün kartal ile birleştirildiği aşikardır.

[244] Spengler and Sayles, 44-6.
[245] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 93.

Sikke

Şekil 3.9. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 98 Fotoğraf:20-20A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Âmid

Darp Tarihi: H. 617 (M. 1220-1)

Ön Yüzü: Çift başlı bir kartal figürü, ayaklarının yerinde ters yayı anımsatan bir motif. Kenarda: El-Melik el-Sâlih Nâsır el-Dîn, Mahmûd bin Muhammed bin Kara Aslan bin Artuk

Arka Yüzü: Davud yıldızının içinde: El-Melik el-Kâmil. Yıldızın kollarının içinde ve çevresinde: Duribe bi-âmid sene seb'a 'aşere sittemi'e. El-İmâm el-Nâsır Ahmed, Nâsır el-Dîn Mahmûd[246]

Sikke

[246] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 97.

Şekil 3.10. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 100, Fotoğraf:21-21A)

Darp Ettiren: Rükneddin Mevdûd (M. 1222-1232)

Darp Yeri: Âmid

Darp Tarihi: H. 621 (M. 1224-5)

Ön Yüzü: Çift başlı bir kartal figürü, çevresinde kare ve karenin içerisinde kartalı çevreleyen daire figürü. Kenarda: El-Melik el-Mesûd Rükn el-Dîn Mevdûd bin Mahmûd bin Artuk. Duribe bi-âmid sene 621

Arka Yüzü: Daire ve daireyi çevreleyen bir motif: El-Melik el-Kâmil, el-Melik el-Eşref Mûsa, Lâ ilâhe illâ Allah Muhammed Rasûl Allah, el-İmâm el-Nâsır…[247]

3.2. SÜNBÜLE

Günümüzde Başak olarak bilinen bu burca Hakaniye Türkçesinde de Buğdaybaşı deniyordu[248], Oğuz Türkçesinde Sünbüle olarak da bilinen bu burç bazen eski eserlerde Azra olarak da geçer. Azra ismi bakire demektir, burcun Latince ismi olan Virgo ile aynı anlamı paylaşmaktadır.

Sünbüle burcunun zamanı yaz sonuna hasat zamanına denk geldiği için bolluk bereket ile ilişkilendirilir. Nitekim aldığı isimler hasatla gelen bereketle olan ilişkisini açık şekilde göstermektedir. Genç bir kız veya elinde başak tutan genç bir kız olarak tasvir edilir.[249]

Sünbüle yeryüzünün bölgelerinden Endülüs, Girit, San'a, Kufe, Şam, Fırat, El-Cezire ve Farsistan'ı yönetmektedir.[250]

Utarid'in diğer evi de Sünbüle'dir. İlim tahsili, hat, ilm-i nücûm, hesap, dans ve müzik, resim çizmek ve düşman toprağına saldırmak hep bu burçla alakalandırılır.[251]

Sünbüle'nin sikkeler üzerinde tasviri Utarid ve Cevza ile ilişkilidir.

---

[247] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 99.
[248] Ergene, 268.
[249] Upton, 192-3.
[250] Al-Qabisi, 34-5; El-Bîrûnî, *et-Tefhîm,* 365.
[251] Fatma Büyükkarcı, *Firdevsi-i Tavil and His Davetname*, 40.

Sikke

Şekil 3.11. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 126, Fotoğraf:34-34A)

Darp Ettiren: Necmeddin Alpi (M. 1152-1176)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Yüz yüze bakan iki erkek figürü. Alt ve üstte: Necm el-Dîn Melik Diyârbekr.

Arka Yüzü: Bir Bizans imparatorunu takdis eden Meryem figürü. Kenarlarda: Ebu el-Muzaffer Alpi bin Timurtâş bin îl-Gâzî bin Artuk[252]

Nümizmatlar bu sikkenin ön yüzündeki figürlerin Roma'dan esinlenildiğini söylemiş, Spengler ve Sayles ise figürün Selefki sikkeleri kökenli olabileceğini belirtmişlerdir. Bu sikkenin üzerindeki figürler bir gök olayının anlatısıdır. İbn Kalanisi'den aktararak H. 549 yılının çarşamba günü Cevza burcu yükselişteyken başladığını belirtirler, muhtemelen sikkenin üzerindeki figürün kaynağı bu olaydır. Bu tip sikkelerin Kilikya'daki Roma şehri Flaviopolis'te de antikçağda basıldığı bilinmektedir. Arka yüzündeki figür ise III. Romanus ve X. Konstantin'in sikkelerinden alınmıştır, fakat Bizans örneklerinde imparator figürünün elinde tuttuğu kürede haç varken Türkmen versiyonunda bu haç ortadan kalkmıştır. Burada Bakire Meryem figürünün bulunması astrolojik kökenlidir, Bakire Meryem (Virgin Mary), el-Azra (Bakire) ve Virgo (Bakire) olarak bilinen Sünbüle'yi temsil etmektedir. Utarid'in gündüz evi Cevza iken, gece evi

[252] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 125.

Sünbüle burcudur, ayrıca şeref saati de Sünbüle'dedir. Buradaki Bakire Meryem figürünün imparatora taç giydirmesi, Utarid'in Sünbüle' de eşref saatine ulaşmasını sembolize etmektedir.[253]

3.3. ESED

Hakaniye Türkçesi'nde Arslan adı ile bilinen[254], bu burca Arapça Esed ismi verilir, Oğuzlar'ın bu iki ismi de kullanmış olmaları muhtemeldir.

Esasen unvan olarak Orta Asya'daki hanlar tarafından da kullanılan Arslan[255], hem Selçuklu hanedanından sultanlar hem de Türkmen begler tarafından yaygın bir isim olarak kullanılmaktaydı. Nitekim bazı sultanlar mühür olarak da aslan figürünü kullanmışlardır.

Esed yeryüzünde "Türklerin topraklarından, meskûn olan dünyanın nihayetine kadar"[256] olan bölgeleri ve Aşkelon, Kudüs, Nusaybin, Malatya, Sistan, Mekran, Deylem, Ebraşehr, Tus, Soğdya ve Tirmiz'i yönetir.[257] Esed, yönettiği bölgelerin Türk toprakları olmasından mütevellit Türklerin burcu addedilirdi.

Esed, hükümdarların burcudur. Hükümdarların dert dinlemesi, yemin etmek, savaşmak, harp aletleri hazırlamak zafer kazanmak bu burçla alakalıdır.[258] Güneş'in bu burçta bulunması özellikle hükümdarlar için talihlidir.

Sikke

[253] Spengler and Sayles, 82-83.
[254] Ergene, 268.
[255] Mahmûd el-Kâşgarî, 151.
[256] Al-Qabisi, 34-5.
[257] El-Bîrûnî, *et-Tefhîm,* 365.
[258] Büyükkarcı, 40.

Şekil 3.12. (Ahmet Çaycı, "Selçuklu ve Artuklu Sikkeleinde Zodyak Tasvirleri", *I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi,* 597, Fotoğraf:8)

Darp Ettiren: Fahreddin Kasım (M. 1169-1171)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 566 (M. 1171)

Ön Yüzü: Arkasına doğru dönen bir aslan figürü.

Arka Yüzü: Fahreddin Kasım bin Zülkarneyn bin Aynü'd-Devle[259]

Sikke

Şekil 3.13. (Sıddık Öncü, *Mardin Müzesindeki Türkiye Selçukluları ile Tâbi Artuklular ve el-Cezîre Zengîlerinin Sikkeleri,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2017, 100, Fotoğraf: Katalog 34)

Darp Ettiren: II. Gıyaseddin Keyhüsrev (M. 1237-1246)

Darp Yeri: Konya

Darp Tarihi: H. 639 (M. 1241-2)

Ön Yüzü: Şir-i Hurşid. Kenarda: el-İmâm el-Müstansır Bi'llâh Emîrü'l-Mü'minîn

Arka Yüzü: es-Sultânü'l-A'zam Gıyâsü'd-Dîn Keyhusrev bin Keykubad. Duribe bi-Konya fî seneti tis'a ve selâsine ve sittemie[260]

Bu sikke üzerinde şir-i Hurşid figürü görülmektedir. Şir, Farsça aslan manasına gelmektedir. Hurşid'de İranlılar'ın eski güneş tanrısının adıdır zaman içerisinde Güneş

[259] Butak, 100.

[260] Sıddık Öncü, *Mardin Müzesindeki Türkiye Selçukluları İle Tâbi Artuklular ve El-Cezîre Zengîlerinin Sikkeleri (467-708/1075-1308).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, 100.

manasında kullanılmaya başlanmıştır. Şir-i hurşid, aslan figürünün arkasında yükselmekte olan veya yükselmiş olan Güneş tasvirinin ortak adıdır. Üzerinde en çok durulan figürlerden biri olan bu tasvir, modern dönemde ilk olarak Hammer'in ilgisini çekmiş ve bu konuda *Journal Asiatique'* de bir makale yayınlamış, ardından Yakob Artin Paşa, *Contribution a l'Etude du Blason en Orient* adlı eserinde bu figürden bahsetmiş, bu tasvirlerin ortak olarak ilk kullanımının Anadolu Selçuklular'ında olduğunu iddia etmiştir. İlk ciddi bilimsel inceleme ise İran'da Seyyid Ahmed Kesrevî'nin, Tarihçe-yi Şir-ü Hurşid adlı eseridir. Daha sonra Walter Hinz "Beitrage zur iranischen Kulturgeschichte" adlı makalesinin ikinci kısmında Kesrevî'nin bu eserini şerh etmiştir.[261]

Her ne kadar bu figür günümüzde İran'ın sembolü kabul edilse de bu figür o dönemden önce aslan ve güneş ayrı ayrı tasvir edilse dahi Türkmenlerin Anadolu'ya göçünden önce sikkeler üzerinde birlikte kullanılmamıştır. Nitekim bu sembolü İran sahasında yaygınlaştıran hanedanlar da Moğol ve Türkmen kökenlidir.[262]

Şir-i Hurşid ile ilgili en önemli bilgi Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'den bahsettiği bölümde Ebu'l-Ferec tarafından verilir: "Gürcü Kralı'nın kızıyla evlendi. Onu çok sevdi ve ona çok önem verdiği için dirhemlerin üzerine resminin yapılmasını istedi. Gıyaseddin'e, talihinin açık olması ve maksadının gerçekleşmesi için (paraya) bir aslan ve (aslanın) üstüne bir güneş tasvir etmesi tavsiye edildi".[263] Buna benzer rivayetler başka yerlerde de yer alır. Gıyaseddin Keyhüsrev (M.1237-1246), Gürcü Hatun ile evlenince onun güzelliğini göstermek için paraların üstüne suretini koymak istemiş, fakat bunun uygun olmayacağı kendisine çevresindekiler tarafından söylenmiş ve bunun yerine kendisini sembolize etmesi için aslanı, Gürcü Hatun'un güzelliğini sembolize etmesi içinse Güneş suretini paranın üstüne darp ettirmiştir. Müteradif kaynaklarda geçen bu rivayetten başka bir de Nizamî'nin aktardığı hikayeler vardır ki orada da Güneş Şirin'i, aslansa Hüsrev'i simgelemektedir. Bu rivayetler ve şir-i Hurşid'i II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in arması olarak kabul eden anlatılar ikna edici gibi durmaktadır, fakat bu sembol sadece onun hükümdarlığı döneminde kullanılmamıştır. Ondan sonraki Selçuklu sultanlarından III. Alaeddin Keykubad'ın sikkesinde ve başka Artuklu hükümdarlarının sikkelerinde de şir-i Hurşid terkibi

[261] Walther Hinz, "İran'ın Şir-ü Hurşit Arması", çev. Ahmed Caferoğlu, *Ülkü:Halkevleri Mecmuası,* XII, 68, 101.
[262] Hinz, 103-4.
[263] Buradaki çeviri Prof. Dr. M. Said Polat tarafından Arapça aslından yapılmıştır bkz. Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarih Muhtasar'ed-Düvel*, haz. Antuan Salhanî, Beyrut 1890, 445.

görülebilir.[264] Bu durumda sikkedeki Güneş'in Gürcü Hatun'un güzelliğini ya da aslanın II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i temsil ettiği iddiasının doğru olması mümkün değildir.

Esed, Güneş'in evidir. Hem Güneş hem de Esed burcu hakimiyet ve hükümdarlıkla alakalıdır. Güneş'in Esed burcunda parlaması hükümdarlar için talihli kabul edilir. Bu figürün hükümdara talih getirmesi için darp edildiği Ebu'l-Ferec'in ifadesinde de gayet açıktır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (M.1237-1246) Güneş, Esed burcunda iken doğmuş olması da bir ihtimaldir. Bu durumda neden bu figürü seçtiği daha iyi anlaşılır, fakat şir-i Hurşid figürünün hükümdara talih getirmesi için hükümdarın Esed burcunda doğması şart değildir.

Bu figürün farklı varyasyonları da mevcuttur. Güneş, Hamel'de iken koç arkasından yükselen bir güneş şeklinde tasvir edilen farklı terkipler de muahhar İran sikkelerinde görülmektedir.[265]

Sikke

Şekil 3.14. (Öncü, 101, Fotoğraf: Katalog 35)

Darp Ettiren: II. Gıyaseddin Keyhüsrev (M. 1237-1246)

Darp Yeri: Konya

Darp Tarihi: H. 639 (M. 1241-2)

Ön Yüzü: Şir-i Hurşid. Kenarda: el-İmâm el-Müstansır Bi'llâh Emîrü'l-Mü'minîn

Arka Yüzü: es-Sultânü'l-A'zam Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Keyhusrev bin Keykubad

[264] Hinz, 103; Ahmet Çaycı, "Selçuklu ve Artuklu Sikkeleinde Zodyak Tasvirleri", *I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, 207-9.
[265] Hinz, 106.

Duribe bi-Konya fî seneti tis'a ve selâsine ve sittemie[266]

Sikke

Şekil 3.15. (Öncü, 102, Fotoğraf: Katalog 36)

Darp Ettiren: II. Gıyaseddin Keyhüsrev (M. 1237-1246)

Darp Yeri: Sivas

Darp Tarihi: H. 639 (M. 1241-2)

Ön Yüzü: Şir-i Hurşid. Kenarda: el-İmâm el-Müstansır Bi'llâh Emîrü'l-Mü'minîn

Arka Yüzü: es-Sultânü'l-A'zam Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Keyhusrev bin Keykubad

Duribe hâze'd-dirhem bi-Sivas fî seneti tis'a ve selâsine ve sittemie[267]

Sikke

Şekil 3.16. (Öncü, 103, Fotoğraf: Katalog 37)

[266] Öncü, 101.
[267] Öncü, 102.

Darp Ettiren: II. Gıyaseddin Keyhüsrev (M. 1237-1246)

Darp Yeri: Konya

Darp Tarihi: H. 640 (M.1242-3)

Ön Yüzü: Şir-i Hurşid. Kenarda: el-İmâm el-Müstansır Bi'llâh Emîrü'l-Mü'minîn

Arka Yüzü: es-Sultânü'l-A'zam Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Keyhusrev bin Keykubad Duribe bi-Konya fî seneti tis'a ve erba'îne ve sittemie[268]

Sikke

Şekil 3.17. (Öncü, 104, Fotoğraf: Katalog 38)

Darp Ettiren: II. Gıyaseddin Keyhüsrev (M. 1237-1246)

Darp Yeri: Konya

Darp Tarihi: H. 640 (M. 1242-3)

Ön Yüzü: Şir-i Hurşid. Kenarda: el-İmâm el-Müstansır Bi'llâh Emîrü'l-Mü'minîn

Arka Yüzü: es-Sultânü'l-A'zam Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Keyhusrev bin Keykubad Duribe bi-Konya fî seneti tis'a ve erba'îne ve sittemie[269]

[268] Öncü, 103.
[269] Öncü, 104.

Sikke

Şekil 3.18. (Öncü, 105, Fotoğraf: Katalog 39)

Darp Ettiren: II. Gıyaseddin Keyhüsrev (M. 1237-1246)

Darp Yeri: Sivas

Darp Tarihi: H. 641 (M. 1243-4)

Ön Yüzü: Şir-ü Hurşid. Kenarda: el-İmâm el-Müstansır Bi'llâh Emîrü'l-Mü'minîn

Arka Yüzü: es-Sultânü'l-A'zam Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Keyhusrev bin Keykubad Duribe haze'd-dirhem bi-Sivas fî seneti ehade ve erba'îne ve sittemie[270]

Sikke

Şekil 3.19. (Ahmet Çaycı, "Selçuklu ve Artuklu Sikkelerinde Zodyak Tasvirleri", 596, Fotoğraf:3)

Darp Ettiren: III. Alaeddin Keykubad (M. 1298-1302)

[270] Öncü, 105.

Darp Yeri: Bafra

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Lâ ilâhe illâ Allâh Muhammed Rasûl Allâh

Arka Yüzü: es-Sultânü'l-Az'am Ala ed-Dünya ve'd-Dîn Keykubad bin Feramurz[271]

Sikke

Şekil 3.20. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 290, Fotoğraf:116-116A)

Darp Ettiren: Şemseddin Salih (M. 1312-1364)

Darp Yeri: Yok (Okunamıyor)

Darp Tarihi: Yok (Okunamıyor)

Ön Yüzü: İki aslanlı şir-i Hurşid, kenarlarda süsler, yazılar okunamayacak durumda.

Arka Yüzü: …. fî devlet el-Sultân el-Melik el-Sâlih halada Allâh mulkahû. …., Ömer, …., 'Alî.[272]

3.4. KAVS

Günümüzde Yay ismi verilen bu burca Hakaniye Türkçesinde de Ya ismi veriliyordu[273], Arapça'dan gelen Kavs'da yine aynı şekilde yay manasına gelmektedir.

[271] Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümayun Meskukât-ı Kadime-i İslamiyye Kataloğu,* İstanbul 1321, 346.
[272] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 289.
[273] Ergene, 269.

Kavs yeryüzünün Irak-ı Acem, Dînever, Rey, Hazar Derbend'ini, Cündişâpur, Buhara ve Cürcen'in bazı kısımları, Bağdad, el-Cibal, İsfahan, Habeşistan ve Fas'a kadar Berberi toprakları bölgelerini yönetmektedir.[274]

At binmek, kuş avlamak, düşmana karşı savaşmak gibi işler onun hükmündedir. Strateji ve kurnazlık üstadı kabul edilir.[275] Seyyarelerden Müşterî'nin evidir.

Her yerde kentaur, kentauros ya da halk arasında bilinen adı ile at adam, şeklinde tasvir edilir. Bu yarı insan şeklindeki figür Antik Yunan kaynaklı gibi dursa dahi kökleri antik Mısır'daki Dendera Tapınağı'nın tavan rölyeflerinden ve Babil mühürlerinin üzerinde görülen figürlerden anlaşılabileceği gibi çok daha eski çağlara gider.[276]

Sikkelerin üzerindeki bu figürü Müşterî'nin talihiyle birlikte düşünmek gerekir, bunun yanı sıra Kavs'ın bir okçu şeklinde tasvir ediliyor olması Türkmenler için önemli olabilir.

Sikke

Şekil 3.21. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 210, Fotoğraf:76-76A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Ejderha şeklindeki kuyruğuna ok atmak için yayı geren kentaur. Kenarda: Bî-Mardin sene tis'a ve tes'în ve hamsemie.

[274] Al-Qabisi, 36-7; El-Bîrûnî, *et-Tefhim*, 365.
[275] Al-Qabisi, 36-7: Büyükkarcı, 40.
[276] Hartner, 147-9.

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb. Melik Diyârbekr. Nâsır el-Dîn Artuk Arslan[277]

Lane-Poole, bu figürü Kavs burcunun temsili olan kentaur olarak tanımlamış, Halil Edhem, İbrahim Artuk ve M. B. Mitchiner bu figüre sadece kentaur demiş, ardından Gilles Hennequin bu tipin Kavs'ın temsili olduğunu doğrulamıştır. Kentaurun başında taç olması Müşterî'nin, evi olan Kavs'ta bulunmasına işaret eder. Ejderha şeklinde bir kuyruk eklenmiş olmasının sebebi ise muhtemelen, M.1201 yılında sahte-seyyare Cevzahir, Kavs burcunda iken gerçekleşen Güneş tutulmasını sembolize etmesidir.[278]

Sikke

Şekil 3.22. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri,* 212, Fotoğraf:77-77A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Ejderha şeklindeki kuyruğuna ok atmak için yayı geren kentaur. Kenarda:Bî-Mardin sene tis'a ve tes'în ve hamsemie.

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb Melik Diyârbekr. Nâsır el-Dîn Artuk Arslan[279]

[277] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 209.
[278] Spengler and Sayles, 124-6.
[279] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 211.

Sikke

Şekil 3.23. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri* 214, Fotoğraf:78-78A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Ejderha şeklindeki kuyruğuna ok atmak için yayı geren kentaur. Kenarda: Bî-Mardin sene tis'a ve tes'în ve hamsemie.

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb. Melik Diyârbekr…[280]

Sikke

Şekil 3.24. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri,* 216, Fotoğraf:79-79A)

[280] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 213.

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Ejderha şeklindeki kuyruğuna ok atmak için yayı geren kentaur. Kenarda: Bî-Mardin sene tis'a ve tes'în ve hamsemie.

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb. Melik Diyârbekr. Nâsır el-Dîn Artuk Arslan[281]

Sikke

Şekil 3.25. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri.* 218, Fotoğraf:80-80A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Ejderha şeklindeki kuyruğuna ok atmak için yayı geren kentaur. Kenarda: Bî-Mardin sene tes'în ve hamsemie.

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb. Melik Diyârbekr. Nâsır el-Dîn Artuk Arslan[282]

[281] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 215.
[282] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 217.

Sikke

Şekil 3.26. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 220, Fotoğraf:81-81A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Ejderha şeklindeki kuyruğuna ok atmak için yayı geren kentaur. Kenarda: Bî-Mardin sene

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb Melik Diyârbekr. Nâsır el-Dîn Artuk Arslan[283]

Sikke

Şekil 3.27. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 222, Fotoğraf:82-82A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

[283] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 219.

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Ejderha şeklindeki kuyruğuna ok atmak için yayı geren kentaur. Kenarda: Bî-Mardin sene tis'a ve tes'în ve hamsemie.

Arka Yüzü: el-Nâsır li-dîn Allâh Emîr el-mu'minîn el-Melik el-'Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb Melik Diyârbekr. Nâsır el-Dîn Artuk Arslan[284]

Sikke

Şekil 3.28. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme*, 224, Fotoğraf:83-83A)

Darp Ettiren: Nasıreddin Artuk Arslan (M. 1200-1239)

Darp Yeri: Mardin

Darp Tarihi: H. 599 (M. 1202-3)

Ön Yüzü: Ejderha şeklindeki kuyruğuna ok atmak için yayı geren kentaur. Kenarda: Bî-Mardin…

Arka Yüzü: El-Nâsır li-dîn Allâh, el-mu'minîn el-Melik bin Eyyûb…[285]

[284] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 221.
[285] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri* 223.

Sikke

Şekil 3.29. (Öncü, 112, Fotoğraf: Katalog 46)

Darp Ettiren: IV. Kılıç Arslan (Müşterek ve müstakil olarak: M. 1254-1257/ 1259-1262/1262-1266)

Darp Yeri: Sivas

Darp Tarihi: H. 646 (M. 1249)

Ön Yüzü: Sol üst köşesinde hilal, altında yıldız olan, ok atmak için yayını germiş bir süvari figürü. Kenarda: es-Sultânü'l-A'zam Rükn'd-Dünya ve'd-Dîn Kılıç Arslan bin Keyhusrev Kasîmu emîrî'l-mü'minîn

Arka Yüzü: el-İmâm el-Müsta'sım bi'llâh Emîrü'l-Mü'minîn. Duribe haze'd-dirhem bi-Sivas fî seneti sitte ve erba'îne ve sittemie[286]

Maalesef bu figürün Kavs ile olan ilişkisine daha önceki çalışmalarda değinilmemiştir. Bazen sadece ata binen ve oku atmak için yayını çekmiş bir figür olarak tasvir edilirken, bazı zamanlar bu kompozisyona kuş avlama da eklenir. Bu gruptaki sikkeler, kentaurlu sikkeler ile karşılaştırıldığında benzerlikler net bir şekilde görülebilir.

Bu benzerliğin yanı sıra muahhar eserlerden olan *Davet-name*'de Kavs'tan bahsederken Ay, Kavs burcundayken kentaur şeklinde bir tılsım yapılacağını anlatır ve bu zamanda yapılabilecek işler arasında "toğan şikârına gitmek" sayılır. Burada görülen bazı

[286] Öncü, 112.

sikkelerde de kuş avlama ritüeli görülmektedir. Bu bilgiler ışığında bu sikkelerde Kavs ile alakalı kabul edilmelidir.[287]

Sikke

Şekil 3.30. (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=269867, erişim 12.07.2021)

Darp Ettiren: IV. Kılıç Arslan (Müşterek ve müstakil olarak: M. 1254-1257/ 1259-1262/1262-1266)

Darp Yeri: Sivas

Darp Tarihi: H. 646 (M. 1248-9)

Ön Yüzü: At sırtında elindeki oku atacak şekilde yayı germiş olan süvari figürü. Kenarda: : es-Sultânü'l-A'zam Rükn'd-Dünya ve'd-Dîn Kılıç Arslan bin Keyhusrev Kasîmu emîrî'l-mü'minîn

Arka Yüzü: el-İmâm el-Müsta'sım bi'llâh Emîrü'l-Mü'minîn. Duribe haze'd-dirhem bi-Sivas fî seneti sitte ve erba'îne ve sittemie

[287] Büyükkarcı, 116.

Sikke

Şekil 3.31. (*Doğu-Batı Arası Bir Gök Kuşağı-Selçuklu Sikkeleri*, Haz. Şennur Aydın, İstanbul 1994, 12, Fotoğraf: 2)

Darp Ettiren: Nasıreddin Muhammed b. Saltuk (M. 1168-1191)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: At sırtında okunu avına çevirmiş bir süvari figürü.

Arka Yüzü: Nasıru'd-Din Kızıl Arslan Muhammed bin Salduk. Tuğrul bin Arslan[288]

Sikke

Şekil 3.32. (*Doğu-Batı Arası Bir Gök Kuşağı-Selçuklu Sikkeleri*, 13, Fotoğraf:3)

Darp Ettiren: Nasıreddin Muhammed b. Saltuk (M.1168-1191)

[288] *Doğu-Batı Arası Bir Gök Kuşağı-Selçuklu Sikkeleri*, Haz. Şennur Aydın, İstanbul 1994, 12.

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 575 (M. 1179)

Ön Yüzü: At sırtında okunu avına çevirmiş bir süvari figürü. Kenarda: senet 575

Arka Yüzü: Nasıru'd-Din Kızıl Arslan Muhammed bin Salduk. Es-Sultanu'l-Mu'azzam Tuğrul bin Arslan[289]

[289] *Doğu-Batı Arası Bir Gök Kuşağı-Selçuklu Sikkeleri*, 13.

4. DİĞER YILDIZ FİGÜRLÜ SİKKELER

Sikkelerin üzerinde sadece yedi seyyare ve Zodyak burçları gösterilmemiştir. Seyyare ve Zodyak burçlarından başka gök cisimleri ve gök olayları da darp edilen sikkelerin konuları arasında yer almaktadır.

4.1. EL-HAVVA VE EL-HAYYA

Arapça'da El-Havva ve'l-Hayya diye bilinen bu takımyıldıza günümüzde, Serpens ve Ophiocus ya da Türkçe karşılığı ile Yılan Takımyıldızı ve Yılancı Takımyıldızı adları verilir.

Maalesef başka eserlerde bu sikke ejderha olarak yorumlanmıştır, fakat Abdurrahman es-Sufî'nin astronomi eserine bakıldığında bu figürün el-Havva ve el-Hayya adı verilen takımyıldızlar olduğu görülebilir.[290]

El-Havva ve El-Hayya figürünün kökleri Babillilere dayanır. Yılan ve kahramanın mücadelesi gibi tasvir edilen bu kompozisyon, yılan ya da ejderha şeklindeki Tiamat ve tanrı Marduk arasındaki savaşı, yani iyi ile kötü arasındaki savaşı sembolize eder.[291]

Sikke

Şekil 4.1. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme*, 292, Fotoğraf:117-117A)

Darp Ettiren: İmadeddin Ebubekir (M. 1185-1203)

[290] Upton, 189.
[291] Spengler an Sayles, 64.

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H.582 (M.1186-7)

Ön Yüzü: Büyük bir yılan ya da ejderhayı başından ve kuyruğundan tutarak zapteden adam figürü.

Arka Yüzü: Melik el-Umarâ Muhiyy el-‘Âdil ‘İmâd el-Dîn Ebû Bekr bin Karâ Arslân bin Artuk Nasîr el-İmâm el-Nâsır li-dîn Allâh. Sene isneyn ve semânîn[292]

4.2. CEVZAHİR

Türkçe’de Ay Düğümleri olarak isimlendirdiğimiz bu gök cisimleri gerçekte mevcut olmayan, (tıpkı Zühre’nin Sabah Yıldızı ve Akşam Yıldızı diye iki farklı gök cismi zannedilmesi gibi) iki gök cismi olarak kabul gören bu cisimler, Ay’ın hareketlerinden dolayı var olduğu sanılan ve astrolojik hesaplara dahil edilen sahte-seyyarelerdir.

Ay’ın yörüngesi sebebiyle Ay ve Güneş tutulmaları farklı zamanlara denk gelir. Eski müneccimler bunu Ay ve Güneş’in önüne geçen iki seyyare olarak düşünmüşlerdir. Diğer seyyarelerin yörüngelerinden farklı ilerlediği düşünülen bu sahte-seyyarelerin kökleri Hint astroloji ve mitolojisine dayanır. Bir şeytan olan Rahu’nun ve onun kafasından ayrılmış vücudu olan Ketu’nun sürekli olarak Güneş’i ve Ay’ı yutmaya çalıştığı fakat kafası kesik olduğu için bunda başarılı olamadığı miti oradan kaynaklanmaktadır. Bu anlatı İslam dünyasında Cevzahir’in bir ejderhaya benzetilmesi şeklinde devam etmiştir[293].

Cevzahirin Başı (Caput Draconis), iyi huylu, Müşterî ve Zühre’nin karışımı bir yapıya sahiptir ve hükümdarlığı, iyiliği ve refahı, Cevzahirin Kuyruğu (Cauda Draconis) ise kötü huylu, Zuhal ve Merih’in karışımı bir yapıya haizdir ve fakirliği, düşkünlüğü, aşağı olmayı sembolize eder.[294] Cevzahirin Başı’nın şerefi Cevza’nın üçüncü derecesinde, Nevbahr olarak da bilinen Cevzahirin Kuyruğu’nun şerefi ise Kavs’ın ikinci derecesindedir.[295]

Bu sahte-seyyareler ile ilgili figürler Selçuklu ve Artuklu sanatında yaygın bir şekilde mevcuttur. Gövdesi düğümlenmiş şekilde görülen bir ejderha şeklinde tasvir edilen

[292] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri* 291.
[293] Hartner, 122, 131.
[294] Al-Qabisi, 86-9.
[295] Hartner, 133.

bu sahte-seyyare figürünün İslam dünyasında yaygınlaşması Türkler'in ve Moğollar'ın İran ve Anadolu havalisine göç etmesi ile artar. Susuz Han'daki rölyefte Artuklu Turanşah'ın mezar taşında ve Berlin Müzesi'ndeki Artuklu dönemine ait kapı tokmağında çift ejderha motifleri görülebilmektedir.[296]

Sikke

Şekil 4.2. (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=270380, erişim12.07.2021)

Darp Ettiren: Fahreddin Kara Arslan (M. 1144-1174)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Muhtemel tarih: H. 539-40 (M. 1145-6)

Ön Yüzü: Tahtta oturmuş bir figür yanında üzerinde ejderler olan yuvarlak bir madalyon bulunmaktadır.

Arka Yüzü: el-Melik el-Alim el-Adil Fahreddin Karaarslan bin Davud bin Artuk[297]

Bu sikke üzerindeki figür Bizans imparatoru Konstantin IX. Monomakos'un sikkelerinden etkilenerek hazırlanmıştır. Üzerinde bulunan oturan figür İsa'yı sembolize etmektedir. Tahtta oturan İsa figürünün yanındaki ejderhalarsa Selçuklu sanatında çokça görülen Cevzahir ve Nevbahr'dır. Spengler ve Sayles eserlerinde köşedeki madalyonun M.1145 Haziran ayında gerçekleşen ve Artukluların hâkim olduğu bölgeden görülen Güneş

[296] Güner İnal, "Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, İstanbul 1970-1, 157-8, 160.
[297] Spengler and Sayles, 7-8.

tutulmasından dolayı eklendiğini belirtir. Bu tutulma Cevza burcundayken gerçekleştiği için iki ejderhanın kullanılmış olması muhtemeldir.[298]

4.3. KIRAN

Kıran veya kıranat birden fazla seyyarenin aynı burçta bulunmasına verilen isimdir. Bazı kaynaklarda spesifik seyyarelerin konumları ile alakalı sayılır.

Bîrûnî, müneccimlerin Zuhal ve Merih'in Seretan'da bir araya gelmesine kıran dediklerini belirtir, fakat kendisi Zuhal ve Müşteri'nin bir araya gelmesine kıran dendiğini, bunun 20 yılda bir gerçekleştiğini, Hamel, Kavs ve Esed burçlarında vuku bulduğunu küçük kıran olarak adlandırıldığını anlatır. Bu devrin 12 kıran boyunca sürdüğünü 13. Kıranın Sevr'e denk geldiğini böylece yeni bir kıran devrinin başladığına bu duruma orta kıran dendiğini, en son olarak tekrar Hamel'e gelmesi için dört orta kıran devrinin geçmesi gerektiğini belirtir. 960 yılda bir olan bu vakaya da büyük kıran denir. Zuhal ve Merih bir araya geldiği zaman buna kıran-ı nahseyn veya nahs-i kıran denir ve büyük mutsuzluk uğursuzluk kaynağıdır. Zühre ve Müşteri'nin bir araya gelmesine ise kıran-ı sadeyn veya sa'd-i kıran denir ve bu durum ise diğerinin tam tersi büyük mutluluk ve talih kaynağı kabul edilir.[299]

Sahibkıran, kıran-ı sadeynde doğan hükümdarların yönetim yıllarının iyi geçeceğine hükümdarın cihangir olacağına işaret eden bir ünvandır, fakat özellikle Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin bu ünvanı her hükümdar için kullanmasında da görüldüğü gibi her zaman astroloji ile alakalı kullanılmayabilir.[300]

Sikke

[298] Spengler and Sayles, 10-1.
[299] El-Bîrûnî, *et-Tefhîm,* 250-1.
[300] Yavuz Unat, "Kırânât", *DİA,* XXV, 437.

Şekil 4.3. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 176, Fotoğraf:59-59A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 587 (M. 1191)

Ön Yüzü: Yüzünü ellerinin arasına almış oturan bir kadın, çevresinde üç ayakta duran kadın figürü.

Arka Yüzü: El-imâm el-Nâsır lil-Dîn Emîr el-mu'minîn Husâm el-Dîn Melik Diyârbekr Yûluk Arslan bin Îl-Gâzî bin Artuk seb'a ve semanine hamsemie[301]

Bu sikkelerin darp edilme tarihi Selahaddîn Eyyûbî'nin (Ö.1193) ölüm tarihine yakın olduğu için bazı nümizmatlar bu figürü ölümün yasını tutan insanlar olarak değerlendirmiş, bazıları bunun antik mitolojide Penelope'nin Odysseus için yas tuttuğu sahne olduğunu, bazıları ise İsa ve Meryem'e tapan üç müneccimi sembolize ettiğini iddia etmiştir. Muhakkak bu figür bilindik bir olaya işaret etmektedir. Merkezde matem tutan figür Yunan mitolojisinde babası İkarus öldüğü için Zeus tarafından Sünbüle burcuna çevrilen Erigone'yi anımsatmakta ve arkadaki figür ise elinde bir küre tutuyor gibi gözükmektedir, bu Müşterî'nin sembolüdür. Sağda yer alan figürün başlığı ise daha önce gördüğümüz gibi Hermes'in başlığına benzemekte, yani bu figürde Utarid'i göstermektedir. Solda yer alan figür alenî herhangi bir işaret taşımamaktadır. Bu tip sikkelerdeki figürü ortaya çıkartabilecek gök olayı 13-16 Eylül 1186'de (H.582) Ay, Utarid, Zühre, Güneş, Merih, Müşterî ve Zuhal seyyarelerinin tamamı Sünbüle burcunda bulunmuş olmasıdır. Bu büyük kıranın beraberinde büyük felaketler getireceği, büyük yıkımlara sebep olacağı söylenmiş fakat söylenen tarihte hiçbir büyük olay gerçekleşmemiştir.[302]

[301] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 175.
[302] Spengler and Sayles,108-10.

Sikke

Şekil 4.4. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 178, Fotoğraf:60-60A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 589 (M. 1193)

Ön Yüzü: Yüzünü ellerinin arasına almış oturan bir kadın, çevresinde üç ayakta duran kadın figürü.

Arka Yüzü: El- imâm el-Nâsır lil-dîn Emîr el-mu'minîn, Husâm el-dîn Melik Diyârbekr Yuluk Arslan bin Îl-Gâzi bin Artuk sene tis'a ve semanine ve hamsemie[303]

Sikke

Şekil 4.5. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 180, Fotoğraf:61-61A)

[303] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 177.

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 589 (M. 1193)

Ön Yüzü: Yüzünü ellerinin arasına almış oturan bir kadın, çevresinde üç ayakta duran kadın figürü.

Arka Yüzü: El-Melik el-Âdil el-imam el-Nâsır lil-Dîn Emîr el-mu'minîn Seyf el-

Dîn ebu Bekr bin Eyûb, Husâm el-dîn Melik Diyârbekr Yuluk Arslan bin Îl-

Gâzi bin Artuk sene tis'a ve semanine ve hamsemie[304]

Sikke

Şekil 4.6. (Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 182, Fotoğraf:62-62A)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: H. 590 (M. 1193-4)

Ön Yüzü: Yüzünü ellerinin arasına almış oturan bir kadın, çevresinde üç ayakta duran kadın figürü.

Arka Yüzü: El-Melik el-Âdil el-imam el-Nâsır lil-dîn Emîr el-mu'minîn Seyf el-

Dîn ebu Bekr bin Eyûb, Husâm el-dîn Melik Diyârbekr Yuluk Arslan bin Îl-

Gâzi bin Artuk sene tes'ine ve hamsemie[305]

[304] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 179.

Sikke

Şekil 4.7. (Butak, 37, Fotoğraf: Numara Yok)

Darp Ettiren: Hüsameddin Yuluk Arslan (M. 1184-2000)

Darp Yeri: Yok

Darp Tarihi: Yok

Ön Yüzü: Yüzünü ellerinin arasına almış oturan bir kadın, çevresinde üç ayakta duran kadın figürü.

Arka Yüzü: Merih bir elinde kılıç diğer elinde kesik kelle tutmaktadır.

Merih ve Kıran için kullanılan kalıpların bir arada kullanılması ile yapılan bir sikkedir.

[305] Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkeleri*, 181.

SONUÇ

XI. yüzyılda Oğuz boyları büyük bir göç dalgası ile Anadolu'ya doğru göç etmiş ve Anadolu'da yeni siyasi teşekküller oluşturmuşlardır. Bu siyasi teşekküllerin bazıları kendi hakimiyet sahalarında sikkeler bastırmış ve sikkelerin üzerinde Hellen, Roma-Bizans, Sasani ve İslam kökenli muhtelif figürler kullanılmıştır.

Türkmenler, astroloji ile Müslüman olmadan önce de meşguldür ve bu ilgi Müslüman olduktan sonra da farklı formlarda devam etmiştir.

Selçuklu hükümdarlarının ve Türkmen beglerinin astrolojiye olan ilgi ve itimadı oldukça açıktır ve bu dönemin sanat ve ilim eserlerinde bariz şekilde görülmektedir. Astrolojiye yönelik bu ilgi dönemin sikkelerine de yansımıştır.

Bu sikkelerde astrolojik figürler rastgele kullanılmamıştır, önceden basılmış sikkelerin basit kopyaları değildir. Sikkenin kompozisyonunu hazırlayanlar sikkelerdeki figürler için Bizans ya da antikçağda kullanılmış figürleri örnek olarak kullanıyorsa dahi bunlardaki büstlerin tipolojisinde değişiklikler yaparak (figürlerin badem gözlü olması, elmacık kemiklerinin belirginleştirilmesi, sarık veya serpuş takması, "Türk oturuşu" şeklinde oturmaları, Türkmenler'in kuşandığı zırhları kuşanmaları vs.) sikkedeki figürleri "Türkleştirmişlerdir".

Pek çok sikkenin darp edildiği tarihte üzerlerine işlenen figürün konusu ile alakalı bir gök olayı gerçekleşmiştir (Müşteri'nin okültasyonu, Güneş tutulması vs.) ve figürler genelde bu gök olayını yansıtacak şekilde hazırlanmıştır. Bu durum sikkelerin basit kopyalar olmadığının bir başka göstergesidir. Nitekim yakın tarihlerde darp edilen sikkelerde dahi gök olaylarına bağlı değişiklikler yapılmıştır.

Sikkeler üzerinde astrolojik sembolizm başlangıçta belirgin değilken daha sonrasında figürlerin detaylarında yapılan değişiklikler ile daha belirgin hale gelmiştir. Güneş'in figüründe görülen durum buna örnektir, başlangıçta saçları dağınık bir erkek büstü şeklinde gösterilen Güneş, zamanla ilk başta yuvarlak suratlı daha sonra ise Güneş diski halinde darp edilmiştir.

Bu sikkelerdeki figürler hükümdarlara talih getirmesi beklenen tılsımlardır. Sikkelerin üzerindeki figürlerin darp edildiği dönemden önce ve sonra yazılan astroloji-

tılsım-sihir konulu kitaplardaki tılsım amaçlı figürler ile aynı veya benzer olmasından anlaşılmaktadır. Astrolojik tılsım figürlerinin çoğu eski Babil inançlarına dayanmaktadır, Türkmenler'in Anadolu'ya geldiği dönemde bu inançları Harranîler sürdürmektedir, Türkmenler'in bu topluluğun astroloji bilgisinden yararlanmaları muhtemeldir, nitekim bunun en belirgin örneği Merih temalı sikkelerin figüründe görülmektedir. Harranîler'in tapınağındaki heykel ile birebir uyumlu şekilde bir elinde kılıç, diğerinde kesik bir kelle tutmakta olan figürler, Türkmen kıyafeti ile sikkeler üzerinde görülebilir.

Astrolojik figürlü sikkelerin hepsinde uğurlu seyyarelerin ve burçların figürleri tercih edilmiştir. Zuhal gibi uğursuz kabul edilen seyyarelerin figürlerine rastlanmamaktadır. Merih her ne kadar uğursuz kabul edilse de Türkler'in ve muzaffer savaşçıların seyyaresi olduğu için sikkeler üzerinde rastlanılan bir figürdür. Nitekim Türkler'in burcu kabul edilen, Esed ve Merih'i birlikte tasvir eden terkiplere de sikkeler üzerinde rastlanılmaktadır.

Özellikle Merih ve kentaur şeklindeki Kavs figürleri sikkeler üzerinde ilk defa Artuklular'da görülmüştür, herhangi bir eski para örneğinde benzerlerine rastlanmamıştır. Bununla birlikte burada kuş avlayan süvari figürünün de Kavs burcu ile ilgili olduğu gösterilmiştir. Kavs'ın hem uğurlu bir burç olması hem de okçuluk ve kentaur veya at sırtında adam şeklinde tasvir edilmesi, bu figürün Türkmenler tarafından tercih edilmesinde etkendir.

Güneş figürü ise bizzat hükümdarı sembolize etmesinden dolayı sikkeler üzerinde görülmesi oldukça normaldir. Şir-i Hurşid gibi terkipler daha sonra İran'da da hükümdara şans getirmesi için kullanılmaya devam etmiştir.

Oğuz/Türkmen inanç dünyası incelendiğinde bu sikkelerin kullanımı daha açık hale gelir, daha Müslüman olmadan önce mevcut olan astroloji ile ilgili inançları İslam'a geçtikten sonra farklı bir formda devam etmiştir. İslam dünyasının eski Mezopotamya topluluklarından aldıkları astroloji ve astrolojik figürlerle ilgili inançları Türkmenler, İran ve Anadolu coğrafyasında benimsemiş, nitekim bu durum Anadolu'da darp edilen sikkelere yansımıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Kaynaklar

Abu Ma'sar, *The Great Introduction to Astrology,* çev. Keiji Yamamoto-Charles Burnett, Leiden 2019.

Bahşayiş B. Çalıça, *Bahşayiş Lügatı,* haz.Fikret Turan, Ankara 2017.

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî,* çev. Necati Lügal, Ankara 2019.

Al-Biruni, Abu'l-Rayhan Muhammad Ibn Ahmad, *The Book of Instruction in The Elements of The Art of Astrology,* çev.R. Ramsay Wright, Londra 1934.

el-Bîrûnî, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı,* çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2017.

el-Cevberî, Abdurrahman, *Şarlatanların Sırları*, çev. Hüseyin Kaya, İstanbul 2006.

el-Cezerî, İsmail b. Rezzâz, *el-Câmi' Beyne'l-'İlm ve'l-'Amel en-Nâfi'fî es-Sınaâ'ti'l-Hiyel,* haz. Sevim Tekeli, Melek Dosay, Yavuz Unat, Ankara 2002.

De Damas, Shems Ed-Dîn Abou-Abdallah Mohammed, *Manuel De La Cosmographie Du Moyen Age,* çev. M. A. F. Mehren, Copenhague 1874.

Devletşah, *Şair Tezkireleri,* çev. Necati Lugal, İstanbul 2011.

Gülşehrî, *Gülşehrî ve Felekname,* çev. Saadettin Kocatürk, Ankara 1982.

Hacib, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig,* haz. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 1947.

Hudud al-Alam, The Regions of the World, çev. V. Minorsky, London 1937.

Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, çev.Abdullah Duman ve Murat Ağarı, İstanbul 2020.

İbn Bîbî, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme),* çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2020.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018.

İbnü'l-Cevzî, Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarîhi'l-Âyân'da Selçuklular,* çev. Ali Sevim, Ankara 2011.

İbnü'l-İbri, Ebu'l-Ferec, *Tarih Muhtasar'ed-Düvel,* haz. Antuan Salhanî, Beyrut 1890,

İmam Gazalî, *El-Munkızu min-ad-Dalal,* çev. Hilmi Güngör, İstanbul 1948.

el-Kâşgarî, Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't Türk,* çev. Serap Tuba Yurteser ve Seçkin Erdi, İstanbul 2007.

Khoniates, Niketas, *Historia(Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri),* çev. Fikret Işıltan, Ankara 2020.

El-Kindî, *Selase Resail fi'l Kevakib ve'l-istihzar'el-ervah,* haz.Yusuf Yahya ve Hikmet Necib, *Al-Mawrid,* II, 1979.

Al-Qabisi, *The Introduction to Astrology,* çev. Charles Burnett-Keiji Yamamoto-Michio Yano, Londra-Torino 2004.

Mes'udî, *Murûc ez-Zeheb,* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2011.

en-Nedim, Muhammed b. İshak, *El- Fihrist,* çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2019.

Nizamî, *Mahzen-i Esrar,* çev. M. Nuri Gençosman, İstanbul 1990.

Nizamülmülk, *Siyasetname,* çev.Mehmet Kanar, İstanbul 2020.

Şebüsterî, Mahmûd, *Gülşen-i Râz*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul 2015.

Araştırmalar

Akpınar, Cemil, "Kabîsî", *DİA,* XXIV, 39-41.

Alpay, Gönül Tekin, "Leylâ ve Mecnûn Mesnevisinde Güneşle İlgili Mitolojik Motifler", *Leylâ ve Mecnûn,* İstanbul 2018.

Artuk, Cevriye, "Artuk Aynaları ve Bir Artuk Tabağı", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu,* Ankara 1992, 73-8.

Avcı, Casim, "Mes'ûdî", *DİA,* XXIX, 353-5.

Burckhardt, Titus, *Muhyiddin İbn Arabî'nin Mistik Astrolojisi,* Ankara 2018.

Butak, Behzad, *XI. XII. XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları,* İstanbul 1947.

Büyükkarcı, Fatma, *Firdevsi-i Tavil and His Davetname,* Harvard University 1995.

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* İstanbul 1993.

Chavannes, Edouard, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi,* çev. Mustafa Daş, İstanbul 2020.

Couliano, Ioan P., "Astrology", *ER,* I, 472-475.

Çağırcı, Mustafa, "el-Münkız mine'd-Dalâl", *DİA,* XXXII, 16-7.

Çaycı, Ahmet, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri,* Ankara 2002.

Çaycı, Ahmet, "Selçuklu ve Artuklu Sikkelerinde Zodyak Tasvirleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi,* 207-18, makale görselleri 595-601.

Çelebi, İlyas, "Tılsım", *DİA,* XLI, 91-4.

Demirci, Kürşat, "Hârût ve Mârût", *DİA,* XVI, 262-4.

Demiroğlu, Ayla, "Devletşah", *DİA,* IX, 244-5.

DİA Kurulu, "Kutadgu Bilig", *DİA,* XXVI, 478-80.

Dizer, Muammer, "Ebû Ma'şer el-Belhî", *DİA,* X, 182-184.

Drouin, Edmond, "Les Symboles Astrologiques Sur Les Monnaies de la Perse", *Numismatics of Islamic World,* XLVI, 71-74.

Ergene, Oğuz, "Kutadgu Bilig'de Özel Adlar", *TAED,* 58, 2017, 245-88.

Erkiletlioğlu, Halit ve Güler, Oğuz, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri,* Kayseri 1996.

Fazlıoğlu, İhsan, "Sâbit b. Kurre", *DİA,* XXXV, 353-6.

Fehd, Tevfik, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *DİA* XXII, 124-6.

Gündüz, Şinasi, "Harrânîler", *DİA,* XVI, 240-2.

Hartner, Willy, "The Pseudoplanetary Nodes of The Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies", *Ars Islamica,* V, 2. 113-54.

Hinz, Walther, "İran'ın Şir-ü Hurşit Arması", çev. Ahmed Caferoğlu, *Ülkü:Halkevleri Mecmuası,* XII, 68, 101-8.

İnal, Güner, "Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul 1970-1, IV, 153-181.

İzgi, Cevat, "Hubeyş et-Tiflisî", *DİA,* XVIII, 268-70.

Kanar, Mehmet, "Nizâmî-i Gencevî", *DİA,* XXXIII, 183-5.

Kaya, Mahmud, "Kindî, Ya'kub b. İshak", *DİA,* XXVI, 41-58.

Kaya, Mahmud, *Felsefî Risaleler:Kindî,* İstanbul 2015.

Kuehn, Sara, *The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art,* Leiden-Boston 2011.

Metin, Tülay, "Selçuklular Zamanında Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler", *JHS,* VI, (2014), 239-52.

Öbek, Ali İhsan, "Bir Tür Muska Olarak *Heykel* Üzerine", *TKİD,* VII, (2002), 163-84.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi,* Ankara 2014, I.

Ökten, Sadettin, "Şeyhürrabve Dımaşkî", *DİA,* IX, 273-4.

Öncü, Sıddık, *Mardin Müzesindeki Türkiye Selçukluları İle Tâbi Artuklular ve El-Cezîre Zengîlerinin Sikkeleri (467-708/1075-1308)* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü", *Sanat Tarihi Yıllığı,* XI, (1966-1968), 142-168.

Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklularında Heykel-Figürlü Kabartma ve XIV.-XV. Asırlarda Devamı,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1966, III.

Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-İbri", *DİA,* XXI, 92-94.

Özkan, Mustafa, "Gülşehrî", *DİA,* XIV, 250-2.

Panofsky, Erwin, ve Saxl, Fritz, "Classical Mythology in Medieval Art", *Islamic Mathematics and Astronomy,* Frankfurt am Main 2000, CIV, 228-80.

Pingree, David, *From Astral Omens to Astrology: From Babylon to Binaker,* Roma 1997.

Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası,* İstanbul 2004.

Rice, Storm, "Bir Selçuk Aynası", çev. Ahmet Uysal, *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi,* Ankara 1962, 330-2.

Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam,* Ankara 2016.

Spengler, W.F. and Sayles, W.G., *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography,* Lodi 1992.

Spoer, H. Henry, "Arabic Magic Bowls II: An Astrological Bowl", *Islamic Mathematics and Astronomy*, Frankfurt am Main 2000, CIV, 366-83.

Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II,* İstanbul 1999.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları,* İstanbul 2016.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* İstanbul 2017.

Tevhid, Ahmed, *Müze-i Hümayun Meskukât-ı Kadime-i İslamiyye Kataloğu,* İstanbul 1321.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 2018.

Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi,* İstanbul 2009.

Günay Tümer, "el-Cemâhir", *DİA*, VII, 995-6

Unat, Yavuz, "Kırânât", *DİA,* XXV, 437.

Upton, Joseph M., "A Manuscript of "The Book of the Fixed Stars" by 'Abd Ar-Rahman As-Sufî", *Islamic Matematics and Astronomy,* Frankfurt am Main 2000, XXV, 179-97.

Uykur, Ramazan, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Uykur, Ramazan, "Zengi Atabeglerinin Sikkelerinde Antik Türk Mitolojisinin İzleri: Kağanlık Simgesi Olarak Ay Kültü", *TDİD,* (2017), XVII, 1, 167-83.

Doğu-Batı Arası Bir Gök Kuşağı-Selçuklu Sikkeleri, Haz. Şennur Aydın, İstanbul 1994.

Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü,* İstanbul 2008.

İnternet Siteleri

Burada verilen linklere erişim 12.07.2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=225175

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=269867

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=270380